SENECA

BİLGELİĞİN SARSILMAZLIĞI ÜZERİNE
~
İNZİVA ÜZERİNE

HASAN ÂLİ YÜCEL KLASİKLER DİZİSİ

LATİNCE ASLINDAN ÇEVİREN: C. CENGİZ ÇEVİK

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

HASAN ÂLİ YÜCEL KLASİKLER DİZİSİ

SENECA
BİLGENİN SARSILMAZLIĞI ÜZERİNE
İNZİVA ÜZERİNE

ÖZGÜN ADI
DE CONSTANTIA SAPIENTIS
DE OTIO

LATİNCE ASLINDAN ÇEVİREN
C. CENGİZ ÇEVİK

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2017
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
HANDE KOÇAK

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ
MUSTAFA AYDIN

GRAFİK TASARIM VE UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

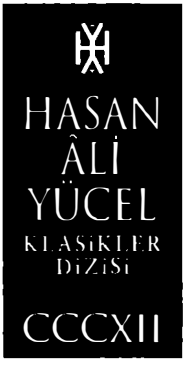
1. BASIM, EYLÜL 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-171-2 (CİLTLİ)
ISBN 978-605-295-170-5 (KARTON KAPAKLI)

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

SENECA

BİLGENİN SARSILMAZLIĞI ÜZERİNE

İNZİVA ÜZERİNE

LATİNCE ASLINDAN ÇEVİREN:
C. CENGİZ ÇEVİK

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Sunuş

Seneca'nın Yaşamı ve Eserleri Üzerine

Lucius Annaeus Seneca, 3[1] yılında Roma'nın fethettiği bölgelere tüm kültürüyle nüfuz ettiği ve gitgide yayıldığı bir yüzyılda, bu bölgelerin biri olan Hispania'nın güneyindeki Corduba'da doğdu. Şair Martialis'in deyişiyle[2] tam üç kuşaktır önemli edebî kişilikler çıkarmış, muhtemelen Etrüsk ya da Illyria kökenli bir ailede doğan Seneca, erken yaşta babası tarafından Roma'ya getirildi.

Latin edebiyatında "Yaşlı Seneca" olarak da bilinen babası L. Annaeus Seneca, retorik öğretmeni ve hatip kimliğiyle seçkin bir kimse olmakla birlikte, retorik üzerine yazdığı eserleriyle bilinir.[3] Annesi Helvia, kardeşleri 38 yılında

1 Aksi belirtilmedikçe verilen tarihlerin hepsi MS'dir.

2 Martialis, *Epigrammata,* 4.40.2.

3 Baba L. Annaeus Seneca da Corduba'da atlı sınıfından bir ailede doğmuş ve retorik eğitimi görmek için Roma'ya gitmişti, orada 30'lu yıllara kadar kalmıştı (Seneca, *Controversiae,* 1.P.22; 2.22.8). Özellikle de zengin ve seçkin bir aileden gelen (ki üvey kız kardeşi daha sonra Mısır *praefectus*'u olan C. Galerius'la evlenmiştir) Helvia ile evlendikten sonra entelektüel camiaya karışarak kitaplarını yayımlamıştı. Karısı ve çocuklarıyla birlikte yeniden Corduba'da bulunmuş, belli aralıklarla Roma'ya da gidip gelmişti.

Senatus'a kabul edilen Annaeus Novatus[4] ve zengin bir *procurator* olan M. Annaeus Mela'ydı.[5]

Babası oğlunun da kendisi gibi hatip olmasını ya da büyük oğlu Novatus gibi kendisine siyasî bir kariyer çizmesini istedi ve bu doğrultuda oğlunun genel eğitiminde ve zihinsel gelişiminde belirleyici bir rol üstlendi. Ama Seneca, babası gibi bir hatip olmak yerine Pythagorasçı Sotion'dan ve Stoacı Attalus'tan dersler alıp felsefeye yönelince, onu epeyce telaşlandırdı. Çünkü İmparator Tiberius, Roma gençliğini saran Yunan felsefe akımlarına hiç sıcak bakmıyor, tuhaf kılıklı ve tavırlı felsefecileri Roma'dan uzaklaştırıyordu. Bu arada Seneca'nın Pythagorasçı öğretiden etkilenerek uyguladığı perhizler zaten zayıf olan bünyesini daha da bozmuştu. Bunun üzerine babası hemen harekete geçip hem oğlunun sağlığını yeniden kazanması, hem de felsefeden olabildiğince uzaklaşması için onu önce Pompei'ye, sonra da Mısır'a gönderdi.

Seneca 31 yılında Roma'ya yeniden döndüğünde, artık yirmi sekiz yaşındaydı ve kendi kararlarını alabilecek olgunluktaydı. İlkin hemen her eğitimli Romalı gibi kendini siyasete verip mahkemede avukatlığa başladı. Bu süreç içinde *quaestor*'luk makamına kadar yükseldi ve İmparatorluğun mali işlerinin sorumluluğunu üstlendi. Ama devlet işlerindeki başarılı tutumu, dönemin kıskanç İmparatoru Caligula'nın öfkesini üzerine çekmesine neden oldu; neyse ki arkadaşları araya girdi de, ölüm cezasından kurtulabildi. İmparator Caligula'nın ölümünden sonra tahta geçen Clau-

---

4 Novatus daha sonra babasının arkadaşı olan senator ve orator Junius Gallio tarafından evlat edinilince, Gallio Annaeanus ismini almış ve 51-52 yıllarında Yunanistan'da *praetor pro consule* olarak hizmet vermiştir.

5 M. Annaeus Mela yetenekli biri olmasına rağmen *Senatus*'un teklifini reddederek zengin biri olarak kalmakla yetinmiş ve Latin edebiyatının belki de Vergilius'tan sonraki en büyük epik şairi olan Lucanus'un babası olmuştur.

dius sayesinde bir süre rahat bir nefes alabildi ama bu kez de adı saray dedikodularına karıştı.

İktidar hırsıyla yanıp tutuşan İmparatoriçe Messalina'nın öfkesine hedef olup 41 yılında Korsika'ya sürgün edildi.

Roma'ya duyduğu özlemle geçirdiği sürgün döneminde yakınlarını teselli etmek için kaleme aldığı yapıtlar (*Ad Polybium De Consolatione* ve *Ad Helviam Matrem De Consolatione*) adeta kendisini teselli eder nitelikteydi. Bu arada Roma'da peş peşe devam edegelen olaylar kendi yaşamında da yepyeni bir dönemin başlangıcına neden oldu. Messalina'nın ölümüyle birlikte onun yerine geçen Agrippina genç prens Nero'nun annesiydi. Seneca'nın oğlu için iyi bir öğretmen olacağını düşünen Agrippina onu sürgünden çağırdı ve Seneca böylece Roma'ya dönebildi ve felsefeden hiç de hazzetmeyen Agrippina'nın her türlü kısıtlayıcılığına rağmen genç Nero'ya bu konuda eğitim vermeye başladı. 54 yılında İmparator Claudius ölünce, Nero henüz on altı yaşında olduğu halde İmparatorluk tahtına oturdu. Bu durum Seneca'nın, muhafız kıtası komutanı Afranius Burrus'la birlikte yönetimde yetki sahibi olmasına, dolayısıyla Roma'da geniş bir çevre edinmesine neden oldu. Üstelik bu genç İmparator'un, annesini öldürmeye varacak kadar zihinsel sağlığının bozulması ve Burrus'un da zehirlenmesi sonucunda, Seneca saraydaki tek yetkili haline geldi. Ancak Seneca'nın Stoa ahlâkıyla biçimlenen zihni, devlet işlerinde bu kadar yetkin olmasını kabullenemedi. Seneca birkaç defa görevinden ayrılmak istediyse de, bu Nero tarafından kabul edilmedi. Buna rağmen, bu konuda kararlı bir tutum sergiledi ve en sonunda saray yaşamında edindiği malların bir kısmını İmparator'a bırakıp görevinden ayrıldı.

Seneca devlet işlerinden tümüyle kurtulunca kendini en çok sevdiği işe, felsefeye adadı ve 61-65 yılları arasında bir dizi felsefe eseri kaleme aldı. Yazık ki, bu huzurlu yaşam dönemeci, adının 65 yılında Nero'ya yapılacak bir suikast

planına karışmasıyla birlikte son buldu ve Seneca İmparator tarafından, kendi kendisini öldürme cezasına çarptırıldı. Filozofsa, *Naturales Quaestiones* adlı eserinde de belirttiği "herkes ölüme yazgılıdır"[6] düsturuna uygun olarak, İmparator'un bu buyruğunu yerine getirmede hiç tereddüt etmedi.

Seneca, hareketli yaşamı ve bu yaşamdan edindiği dersler sonucunda, Stoa düşüncesinin temel öğretilerini içeren, *Codex Ambrosianus*'ta ve onu izleyen gelenekte *Dialogi* başlığı altında toplanan *Ad Marciam De Consolatione*, *Ad Helviam De Consolatione*, *Ad Polybium De Consolatione* başlıklı teselli konulu üç eseri ve yine aynı başlık altında, mektup türünde birer sesleniş olan *De Providentia*,[7] *De Constantia Sapientis*, *De Ira*, *De Vita Beata*, *De Otio*, *De Tranquilitate Animi*,[8] *De Brevitate Vitae* başlıklı eserleri yazmıştır. *Dialogi* dışındaki diğer felsefi eserleri ise *De Clementia*,[9] *De Beneficiis* ve *Naturales Quaestiones*'tir.[10] Bunların yanı sıra, Sicilya'ya atanan dostu Lucilius'a adadığı, ahlâk öğütleriyle dolu 124 mektuptan oluşan *Epistulae Morales* de[11] Stoa düşüncesindeki etik duyuşunu yansıtan önemli bir eserdir. Ayrıca *Hercules Furens*, *Medea*,[12] *Troiades*,[13] *Phaedra*,[14] *Aga-*

---

6 *Naturales Quaestiones*, 2.59.5: "Omnes reservamur ad mortem".

7 *Tanrısal Öngörü*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.

8 *Hoşgörü Üzerine ve Ruh Dinginliği Üzerine*, çev. Bedia Demiriş, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.

9 Age., çev. Bedia Demiriş, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.

10 *Doğa Araştırmaları*, çev. C. Cengiz Çevik, İstanbul: Jaguar Kitap, 2014.

11 *Ahlâki Mektuplar*, çev. Türkân Uzel, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

12 *Medea*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

13 *Troialı Kadınlar*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

14 *Phaedra*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

memnon, *Oedipus*, *Hercules Oetaeus*, *Phoenissae*, *Thyestes* ve *Octavia* başlıklı on tragedya eseri yazan Seneca'nın bu eserleri arasında *Octavia* adlı tragedyasının yazara ait olup olmadığı tartışmalıdır. Bundan başka, İmparator Claudius'a beslediği kini dile getirdiği *Divi Claudii Apocolocyntosis* de ilginç konusu ve üslubu açısından Seneca'nın önemli eserleri arasında yerini alır.

Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine *ve* İnziva Üzerine

Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine

De Constantia Sapientis ya da Türkçesiyle "Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine" adlı eserin tam yazılma tarihini değilse de hangi zaman diliminde yazıldığını, metnin içindeki tarihsel göndermeler üzerinden kestirmek mümkündür. Örneğin 18.1'de Caligula'nın öldürülmesinden bahsedildiğine göre, eser kesinlikle ölüm tarihi olan 41 yılından sonra yazılmıştır. Bununla birlikte Valerius Asiaticus'la ilgili, ölüm tarihi olan 47'den önceki bir olayla ilgili bir aktarım da bulunur (18.2), bu da eserin 47'den sonra yazıldığının bir kanıtıdır. Eserde muhatap olarak kendisine seslenilen Annaeus Serenus'un *praefectus vigilum* olarak görev yaptığı 63 ya da 64 yılında öldüğü bilindiğine göre,[1] eser 47 ile 63 / 64 yılları arasında bir tarihte yazılmıştır. Bununla birlikte Serenus'un felsefi eğilimindeki değişiklik üzerinden spekülasyon yapmak da mümkündür, zira *De Constantia Sapientis*'te henüz bir Stoacı olarak gösterilmeyen Serenus, *De Tranquillitate Animi* adlı eserde Stoacı ilkeleri kabul etmeye hazır biri olarak gösterilir. Buna göre *De Constantia Sapientis*, *De Tranquillitate*

1 Seneca, *Epistulae Morales,* 63.14. Karş. Plinius, *Naturalis Historia* 22.96.

Animi'den sonra yazılmış olabilir, ancak ikinci eserin yazılma tarihi de bilinmemektedir.[2]

Eskiçağ'da eserin *De Constantia Sapientis* adıyla anıldığına dair herhangi bir kanıt yoktur, nitekim on birinci yüzyıla ait olan *Codex Ambrosianus*'taki indekste metin boyunca ele alınan konunun özeti olarak *Nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem* [Bilgenin Haksızlığa ve Hakarete Uğramaması] yazılmıştır. Bununla birlikte *constantia* terimi eserde hiç geçmez, bu da *De Constantia Sapientis* adının eserin içeriğini özetlemesi için sonradan konduğunu gösteriyor olabilir.[3]

Eserin içeriğini tematik olarak yedi bölüme ayırabiliriz:

1. Stoacılığın diğer felsefe ekollerinden farklı olarak kişisel ve toplumsal sorunları çözmede daha sert bir yöntemi benimsediği düşüncesi (I).

2. Cato'nun bilge olduğu, dolayısıyla haksızlığa ve hakarete uğramasının mümkün olmadığı düşüncesi (II).

3. Serenus'un karşı çıkması, bunun üzerine Seneca'nın çeşitli örneklerle bilgenin karakterini ve niteliklerini ortaya koyması (III-IV).

4. Haksızlık (*iniuria*) ile hakaret (*contumelia*) arasındaki ayrım (V.1-2).

5. Bilgenin haksızlığa uğramasının mümkün olmadığı düşüncesi (V.3-4).

6. XII.3 ve XIII.5'te birlikte incelenmiş olsalar da genel olarak haksızlığın anlamı, politik bağlamda örnekler (X-XVIII).

7. Sonuç olarak bilgenin haksızlığa ve hakarete uğramasının mümkün olmadığı, bununla birlikte kendisinin de bu yanlış yöntemlere başvurmaması gerektiği ve bilgenin diğer insanlardan üstün olduğu düşüncesi (XIX).

---

2 R. Scott Smith, "De constantia sapientis," *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, ed. Gregor Damschen, Andreas Heil, Leiden: Brill, 2014, s. 121.

3 Age., "De constantia sapientis", s. 121.

Eserde öne çıkan *iniuria* ve *contumelia* kavramlarının açıklanmasında fayda var. *Iniuria* temelde "hukuk, hak, adalet" anlamındaki *ius* kavramına *in-* önekinin gelmesiyle oluşmuştur. Kuşkusuz, *ius*'un tam tersi olarak ilkin "hukuka, hakka, adalete uygun olmayan şey"[4] anlamındaki *iniuria* kavramı yasalara aykırılığı ifade eder. İkinci olaraksa sadece hukuk bağlamında değil, genel olarak yapılan "haksızlık" anlamındadır.[5] Biz de metin boyunca, Stoa felsefesi bağlamında terimleşmiş olan *iniuria* kavramını "haksızlık" kelimesiyle karşıladık, ancak haksızlığın vurma, işkence yapma, sürgüne yollama, birisinin bir şeyini alma gibi farklı türleri olabileceğini de belirtelim. Hakaret etmek de bir haksızlık türüdür, ancak Seneca eserde haksızlık ile hakareti birbirinden ayırır ve her ne kadar bilgeye etki etmeyeceğini düşünse de, bir sorun olarak hakareti etkisi bakımından haksızlıktan daha hafif bulur. Seneca'nın XI.2'deki kendi açıklamasına göre, "hakaret" olarak çevirdiğimiz *contumelia* kelimesi "hakir görmek" anlamındaki *contemnere* fiilinden gelir, Türkçede de bu iki kelime (hakaret ve hakir) birbiriyle köken açısından ilişkilidir.

İnziva Üzerine

De Otio adlı eser *Codex Ambrosianus* elyazmasında, yine Seneca'nın *De Vita Beata* adlı eserinin devamı olarak bulunur. İlkin, Montaigne'in öğretmeni olan Marc Antoine de Muret (1526-1585) *De Vita Beata*'nın sonunda (28. bölüm) bulunan *allisos* kelimesinden sonraki kısmın başka bir metne ait olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Justus Lipsius 1605 tarihli edisyonda iki metni birbirinden ayırmıştır.[6] Bununla birlikte *De Otio* başlığı *Codex Ambrosianus* elyazma-

4 Örneğin bkz. Cicero, *De Officiis*, 1.13.41.

5 Örneğin bkz. Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, 2.18.

6 Seneca, *De Otio - De Brevitate Vitae*, ed. G. D. Williams, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 63.

sının indeksinde yer alır, ancak başında eserin kime yazıldığını belirten, *Ad* (-e) edatından sonraki yedi harften oluşan isim silinmiştir. Burada, *De Constantia Sapientis*'te olduğu gibi, Serenus adının yazılı olduğu kabul edilir.[7] Williams'a göre belki de Seneca *De Otio*'nun günümüze ulaşmayan baş kısmında muhatabını anmıştır, nitekim bu eserin de dâhil olduğu *Dialogi* [Diyaloglar] başlığı altında yayımlanan eserlerinin hepsinin başında metnin kime yazıldığı ifade edilmektedir.[8] Bununla birlikte *De Tranquillitate Animi* adlı eserinin başında aynı Serenus tartışma konusunu açar, aynı durumun bu eser için de geçerli olup olmadığı belirsizdir. Seneca'nın Serenus'a seslenerek *De Otio*'yu yazdığını düşünürsek, kurgusal ya da değil, eserin tarihi 63 *post quem non*'dur, yani eser Serenus'un kamu hizmetinde bulunduğu 63 yılından sonra yazılmış olamaz. Buna göre Seneca eseri kendisinin 62 yılına kadar süren saray yaşamından uzaklaştığı dönemde yazmış olmalıdır.[9]

Metnin giriş kısmı günümüze ulaşmamış, elimizdeki halinin ilk cümlesi yarımdır (" <...> nobis magno consensu uitia commendant"). *Codex Ambrosianus*'ta *nobis* kelimesinden önce "*ci.*" hecesi bulunur, bu hecenin farklı edisyonlarda *cir*, *cur*, *circi* ve *cit* şeklinde yorumlanarak okunduğu olmuştur. Ancak bu hecenin öncesinde ve sonrasında başka bir hece ya da hecelerin kayıp olup olmadığı belirsizdir.[10]

İçeriğe tematik olarak baktığımızda dokuz bölümden söz edebiliriz:

1. Bireyin kendine çekilmesinin önemi ve faydası, kamu yaşamında ya da kalabalık içindeyken maruz kaldığı kötülükler (I.1-3).

---

7 G. D. Williams, *Introduction to Hardship & Happiness*, Seneca, çev. E. Fantham, Harry M. Hine, J. Ker, G. D. Williams, Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 2014, s. 219; Williams, *Introduction to De Otio – De Brevitate Vitae*, s. 13.

8 Age., 12-13.

9 Age.,13-15.

10 Bu konuyla ilgili tartışmaların bir özeti için bkz. age., s. 63-64.

2. Ortodoks Stoacılığın yaşamın son anına dek eylem halinde olmayı, ortak yarar için çalışmayı ve insanlara yardım etmeyi gerekli gördüğüyle ilgili tartışmayı açan konuşma (I.4).

3. İnsanın temaşa ile hakikati arayabileceği düşüncesi (II.1-3.1).

4. Stoacılar ile Epicurusçuların, bilgenin politikayla ilgilenmesi ve kamu hizmetinde bulunmasıyla ilgili olarak farklı yollardan da olsa aynı sonuca vardığı düşüncesi: Bilge herhangi bir sebeple devlet yönetiminde etkili olamayacağını anlarsa, başka deyişle faydası dokunmayacaksa, inzivada kendisini geliştirmeye ve insanlara yararlı olmaya çalışmalıdır (III.2-3.5).

5. İki devlet anlayışı: Tanrılar ve tüm canlılarla paylaşılan evrenin kendisi, kozmik devlet ve doğduğumuz dünyadaki geçici devlet (IV.1-2).

6. Doğanın insanı çevresindeki fenomenleri incelemeye uygun bir bedenle yarattığı düşüncesi: Buna göre insan sadece gözüyle gördüğü değil, aynı zamanda zihniyle kavrayabileceği ulvi gerçekleri temaşa etmelidir. Bu temaşa eylemden yoksun sayılmamalıdır (V.1-8).

7. Bilgenin inzivası ve Stoacı örnekler (VI.1-5).

8. Yaşam türleri arasındaki farklar: Haz, temaşa ve eyleme dayanan yaşamlar (VII.1-4).

9. Bilgenin hiçbir devlette topluma hizmet imkânını bulamayacağı düşüncesi: Ne bilge devlete ne de devlet bilgeye katlanabilir (VIII.1-4).

Eserin adında bulunan ve içinde sıkça geçen *otium*, Türkçede tek bir kelimeyle karşılanması zor bir kavramdır. Bu kavram ilkin "boş vakit" ve "iş yapılmayan dönem" anlamındadır.[11] Bununla birlikte aynı dönemdeki "iş yapma-

11 Ennius, *Tragoediae*, 252, akt. Gellius 19.10.12; Plautus, *Poenulus*, 4.2.36; Cicero, *De Officiis*, 3.1.1.

ma", "etkin olmama" durumunu da ifade eder.[12] Üçüncü anlamı ise ilgili dönem ve durumda, kamu hizmetinde bulunmayarak özellikle edebî çalışmalarla meşgul olmaktır.[13] Aynı zamanda bu çalışmalar sırasında elde edilen ürün, yaratılan eser anlamına da gelir.[14] Sonuncusu hariç, burada sunduğumuz anlamların hepsi Seneca'nın metnindeki bağlama uymaktadır ama özellikle de kamu yaşamından uzaklaşma anlamı baskındır: Nitekim I.1'de bireyin kalabalıktan sıyrılarak kendisini kişisel gelişimini mümkün kılan çalışmaya adaması, I. 4'te kamu yaşamına ve topluma adanmanın, III. 2-4'te ise devlet işleriyle ve politikayla ilgilenmenin tersi olarak kişisel yaşam alanına çekilme, VI. 2; 4 ve VIII. 1 ve 3'te bilgenin yine kamu hizmetinden uzakta olması anlamında *otium* kelimesi kullanılmıştır. Çeviri boyunca *otium*'u Kubbealtı Lugati'ndeki[15] ilk anlamı "köşeye çekilme, çekilip bir şeye karışmama, insanlardan uzaklaşma" olan "inziva" kelimesiyle karşıladık. (Nitekim aynı maddede Kâtip Çelebi'den verilen örnek de buradaki anlama uygun görünmektedir: "Üç sene kadar uzlet ve inzivâda yazmak ve ders vermekle meşgul olup...")

Ayrıca metnin Türkçeye yapılan daha önceki, ilk çevirisinde, Güngör Öner-Varınlıoğlu *De Otio* için önce *Kamu İşlerinden Uzakta*, sonra başka bir baskıda ise *Kamu İşlerinden Uzak Durma* başlığını tercih etmiştir.[16] Metnin içinde de "kamu işlerinden uzak kalma..." (I.1), "kamu işlerinden

12 Cicero, *Academica*, 2.2.4; *Epistulae ad Atticum*, 2.14.1; *De Natura Deorum*, 1.4.7.

13 Cicero, *Brutus*, 2.8; *Tusculanae Disputationes*, 5.36.105 ile Plinius *Epistulae*, 1.22.11.

14 Ovidius, *Tristia* 2.224.

15 Kubbealtı Lugati, 17 Haziran 2017, http://lugatim.com/s/inziva.

16 Seneca, *Kamu İşlerinden Uzakta*, çev. Güngör Öner, İstanbul: Sevinç Matbaası, 1970. Tekrar baskısı: *Kamu İşlerinden Uzak Durma*, tr. Güngör Öner-Varınlıoğlu, *Herodotos'tan Hegel'e: 1. Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler*, Ed. Mete Tunçay, İstanbul: Sinan Yayınları, 1973, s. 362-368.

uzak durma..." (III.2), "kamu işlerinden uzak durarak..." (III.4), "kamu işlerinden uzak kalarak..." (IV.2), "kamu işlerinden uzak..." (VI.2) vb. Latincedeki tek bir kelimenin Türkçede, başka bir eylem ya da durumun ("kamu işleriyle meşgul olma", "kamu hizmetinde bulunma" vb.) tersi olarak üç ya da dört kelimeyle karşılanması saygı duyulacak bir tercihtir. Bu tercih anlam bakımından düşünüldüğünde ve yukarıdaki tanımlardan da anlaşıldığı üzere, yanlış değildir, ancak yine de bir dildeki bir kavramı başka bir dildeki bir kelimeyle karşılama imkânı varken, bu imkânı kullanmak ve en azından bunun üzerine felsefi ve filolojik bir tartışmanın önünü açmak gerekir. Bu tür bir tartışma her iki dildeki ilgili kavramların birbirlerine uygunluğu üzerinden yeni felsefi ve filolojik tartışmaların açılmasını sağlayabilir. Bununla birlikte *otium* için tercih edilen "kamu işlerinden uzakta" vb. karşılıklar, yine metindeki karmaşık, bileşik cümle yapılarının içinde geçen ve *otium*'dan türemiş olan *otiosus* sıfatının karşılanmasında sorun yaratır. *Otium* için "inziva" kelimesini kullandığımızda, *otiosus* için de "inzivaya özgü", "inzivaya ait", "inzivadaki" vb. karşılıkları tercih edebiliriz.

Eserdeki önemli kavramlardan olan ve "seyre dalarak düşünme", "derin düşünceye dalma" anlamındaki *contemplatio*'yu[17] "temaşa" kelimesiyle karşıladık. Öner-Varınlıoğlu'nun çevirisinde de aynı tercih yapılmıştır. "Temaşa"nın Kubbealtı Lugati'ndeki ilk anlamı "Bakıp seyretme, zevkle, hayranlıkla seyretme, izleme" ve tasavvuf bağlamında (sözlükte aynı maddenin beşinci anlamı) "maddi ve manevi âlemlerdeki ilâhî güzellikleri, Allah'ın tecellilerini seyretme"dir.[18] Seneca metnin sadece iki yerinde, *contemplatio*'yu bizzat seyretmeye dayalı düşünme anlamında kullanır, birincisi genel olarak doğadaki nesnelere (V.1), ikincisi ise yıldızlara (V.4) dönüktür. Diğer

17 Cicero, *De Divinatione*, 1.42.93; Petronius 12.4.

18 Kubbealtı Lugati, 17 Haziran 2017, http://lugatim.com/s/temaşa

kullanımlardan biri açıkça hakikati temaşa (II.1) ve genel olarak temaşa (V.8; VI.1; VII.1; 2; 4) anlamındadır. Dolayısıyla temaşa, tasavvuf bağlamından koparmak koşuluyla, iki anlamıyla birlikte *contemplatio*'nun karşılığı olarak kullanılabilir.

Çeviri Yöntemi

Bu çalışmada *De Constantia Sapientis*'in çevirisi için Seneca, *Moral Essays 1*. The Loeb Classical Library. İngilizceye çev. John W. Basore. Londra: William Heinemann Ltd., 1928, 48-105 künyeli Latince metni temel aldık. *De Otio*'nun çevirisi için temel aldığımız Latince metnin künyesi ise şudur: Seneca. *De Otio - De Brevitate Vitae*. Ed. G. D. Williams. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 37-43. Türkçeye yerleşmiş olduğunu düşündüklerimiz hariç, tüm özel isimleri Latince metindeki haliyle kullandık.

C. Cengiz Çevik, 2017

BİLGENİN SARSILMAZLIĞI ÜZERİNE

Bilgenin Haksızlığa ve Hakarete Uğramaması

Serenus'a,

[1 1] Serenus,[1] haklı bir nedenden ötürü, Stoacılar ile bilgeliği anlatan diğerleri arasında, kadınlar ile erkekler arasındaki gibi bir fark olduğunu söyleyebilirim, zira kadınlar ve erkekler birlikte insan topluluğunu meydana getirirken, biri boyun eğmek, diğeri ise hükmetmek için doğmuştur. Diğer bilgeler, kişisel aile hekimleri gibi, yumuşak ve tatlı bir dil kullanarak hasta bedenleri sadece en iyi ve en hızlı değil, aynı zamanda uygun görülen yöntemle tedavi ederler. Kahramanlık yöntemini tercih eden Stoacılar ise bunu, ellerine düşen bizlere, tatlı bir şeymiş gibi değil, sadece bizi hemen kurtaracak ve talihin de üzerinde bulunan, atılmış tüm mızrakların çok daha ötesinde yer alan o yüksek zirveye ulaştıracak bir şeymiş gibi gösterme gayreti içindedirler. [2] "Ama üzerinden geçmeye çağrıldığımız bu yol dik ve zorlu." Bunda ne var? Zirveye düz yoldan mı varılır? Ayrıca bu yol bazılarının sandığı kadar da sarp değildir. İlk kısmı taşlar ve kayalarla doludur, geçilmez görünür, tıpkı aradaki mesafe gözü yanılttığı için uzaktan bakıldığında aşılamaz dik bir yokuşmuş gibi gö-

1 Serenus için bkz. "Giriş", 1. *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine.*

rünen birçok yer gibi, oysa daha da yaklaşıldıkça gözlerdeki hatadan ötürü tek bir nokta olarak görülen böyle bir yer yavaş yavaş netleşir ve uzaktan uçurum gibi görünen yer artık hafif eğimli bir yamaca dönüşür.

[3] Geçenlerde M. Cato'dan bahsedilince, uğradığı adaletsizliğe dayanamadın ve çağı Cato'yu anlayamadı diye öfkeye kapıldın, o kişisel olarak Pompeius'lardan, Caesar'lardan bile üstün olmasına rağmen, çağı onu Vatinius'lardan bile daha değersiz saymıştı;[2] Forum'da bir yasa aleyhine konuşmaya yeltendiğinde, togasının omuzlarından çekilmesi ve yasa tanımayan bir çete tarafından kürsüden Fabius Kemeri'ne[3] kadar sürüklendikten sonra, küfürlü sözlere, tükürüklere ve delirmiş bir kalabalığın diğer hakaretlerine katlanmak zorunda kalması sana utanç verici görünüyordu.

[II 1] Sonra ben de sana devlet adına endişeye kapılmanla ilgili cevap verdim, bir yanda P. Clodius,[4] diğer yanda Vatinius ve ziyadesiyle kötü olan kim varsa hepsi devleti satılığa çıkarmış ve kör ihtiraslarından ötürü, devleti satarken kendilerinin de satıldığını anlamamışlardı. Cato'yla ilgili olarak içinin rahat olması gerektiğini sana söylemiştim, zira bilgenin haksızlığa ve hakarete uğraması mümkün değildir, ölümsüz tanrılar bize önceki çağların Ulixes'i ve Hercules'i gibi, Cato'nun şahsında

2 Roma'daki iç savaş sırasında Cato hem Caesar'a, hem de Pompeius'a karşı Roma'nın mevcut politik rejimini savunmuş, Caesar'ın zaferinin kesinleştiği dönemde de intihar ederek yaşamına son vermiştir. Cato gerek tüm yaşamı boyunca sergilediği politik yaklaşımı, gerekse erdemli karakterinden ötürü sonraki nesillerin ama özellikle de Seneca'nın zihninde Stoacı bir kahraman figürüne dönüşmüştür. Burada bahsedilen Publius Vatinius iç savaş sırasındaki politik tercihleri ve karakteri bakımından ziyadesiyle eleştirilmiş, özellikle de Cicero tarafından en kötü sıfatlarla anılmıştır, örneğin bkz. *Pro Sestio*, 65.

3 Fabius Kemeri (Fornix Fabianus) Q. Fabius Allobrogicus tarafından MÖ 121 yılında Forum'un doğu ucundaki Sacra Via'ya inşa edilmiştir.

4 Publius Clodius özellikle de Cicero'nun düşmanı olarak bilinen bir politikadır, iç savaş sırasında Caesar'ın tarafında yer almıştır.

bilge insanın en açık örneğini verdi. Zira biz Stoacılar, zorluklara yenilmeyen, yeryüzündeki hazları ve zaferleri küçümseyen bu adamların birer bilge olduğunu söyleyip durduk. [2] Cato bileğini kullanarak vahşi hayvanlarla boğuşmadı, avcının ve köylünün işidir bununla uğraşmak, ne ateş ve kılıçla canavarlar avladı ne de göğün bir adamın omuzlarına bırakıldığına inanılan çağlarda yaşadı. Eski inanışların terk edildiği ve bilgilenmenin en üst aşamasına varıldığı bir çağda, çok yönlü bir kötülük olan ihtirasla ve tüm dünyanın üç adama bölüştürülmesinden tatmin olmayacak kadar büyük bir iktidar arzusuyla savaştı. Kendi ağırlığı altında enkaza dönmüş ve yozlaşmış bir ülkenin kusurlarına karşı tek başına ayakta durdu, yıkılmakta olan devleti, bir el ne kadar eski halinde tutabilirse, o kadar korumaya çalıştı, ta ki sonunda kendisi de uzun süre engellemeye çalıştığı yıkıma sürüklenip aynı kaderi paylaşana ve ayırmanın caiz olmadığı bu ikili[5] birlikte yok olana dek. Zira ne özgürlükten sonra Cato ne de Cato'dan sonra özgürlük yaşayabildi. [3] *Praetor*'luğunu ve togasını elinden almakla halkın bu adama haksızlık yaptığını mı düşünüyorsun? Cato'nun o kutsal başı, o insanların ağızlarındaki pislikle ıslandığında bile mi? Güvendedir bilge, haksızlığa ya da hakarete uğraması mümkün değildir.

[III 1] Sanıyorum ki, için alev alev yanıyor ve kaynayıp taşmak üzere, şunu söylemeye hazırlanıyorsun: "Bunlar sizin ilkelerinizin otoritesinden kaynaklanan düşünceler. Arzulanmayacak, sadece düşünülecek olan büyük vaatlerde bulunuyorsunuz. Sonra, büyük laflar ediyorsunuz: Bilgenin yoksul olmadığını söylüyorsunuz; çoğu zaman ne kölesi, ne evi ne de yemeği olduğunu söylüyorsunuz; bilgenin deli olmadığını söylüyorsunuz; aklını hiç yitirmediğini ve saçma sapan sözler sarf etmemekle birlikte,

5 Cato ve savunduğu devlet.

herhangi bir rahatsızlık onu ne yapmaya zorlarsa zorlasın ona karşı koyduğunu söylüyorsunuz; bilgenin köle olmadığını, aynı şekilde satılmayacağını, kendisine buyrulan şeyleri yapmayacağını ve kölenin işlerini efendisine yükleyebileceğini söylüyorsunuz. Bu iddialı yaklaşımınızla diğer ekollerle aynı seviyeye iniyorsunuz, sadece bahsedilen şeylerin adları değişik. [2] Nitekim sanıyorum ki, burada ilkin güzel ve gösterişli görünen, bilgenin haksızlığa ve hakarete uğramayacağı düşüncesi öne çıkıyor. Ancak senin değerlendirmene bağlı olarak, bilgenin haksızlığa uğramışlık hissinden uzak olması ile haksızlıktan uzak olması arasında büyük bir fark vardır. Eğer bilgenin haksızlığa sakin bir ruh haliyle katlanacağını söylüyorsan, bilge bununla bir imtiyaza sahip olmaz, avama özgü bir nitelik, haksızlığın sık yinelenmesi sonunda edinilen sabır, bilgede vücut bulmuş olur. Yok, bilgenin haksızlığa uğramasının mümkün olmadığını söylüyorsan, bu da kimsenin ona haksızlık yapmaya yeltenmeyeceği anlamına gelir ve ben de diğer bütün işlerimden sıyrılarak bir Stoacı olurum."[6]

[3] Gerçekten de bilgeyi sözcüklerin kurmaca onuruyla süslemeyi değil, onu, kendisine hiçbir haksızlığın yapılamayacağı bir yere koymayı amaçladım. Diyeceksin ki, "Orada kimse ona saldırmayacak, buna girişmeyecek bile, öyle mi?" Nesnelerin doğasında hakaretle karşılaşmayacak hiçbir kutsallık yoktur, aksine, dokunamayacakları kadar uzakta bulunmalarına rağmen kendilerini ziyadesiyle aşan o büyüklüğe saldırmaya çalışan insanlar var olsa bile, tanrısal unsurlar yüceliklerinden hiçbir şey kaybetmez. Yaralanmaz olan, darbe almayan değil, darbeden incinmeyendir. Bu anlayışa dayanarak sana bilgeyi göstereceğim. [4] Sınanmamış güç muğlakken, tüm saldı-

6 Bu konu *İnziva Üzerine*'de tartışılmaktadır. Ayrıca Serenus'un felsefi yönelimiyle ilgili olarak bkz. "Giriş", 2.1. *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine.*

rıları püskürtmüş olan, mutlak sağlamlık adını hak ettiğine göre, yenilmez olanın, kendisine hiç saldırılmamış olandan daha kudretli olduğundan kim şüphe duyabilir? Kendisine hiçbir haksızlığın zarar veremediği bilgenin, hiçbir haksızlıkla karşılaşmamış olandan daha iyi bir karaktere sahip olduğunu bilmelisin. Dahası, savaşların boyun eğdiremediği, kendisini dürten düşman silahının korkutamadığı ve avare kalabalığın içinde huzurla semirmeyen adama cesur derim. [5] Sonuç olarak şunu söylüyorum: Bilgenin herhangi bir haksızlığa uğraması mümkün değildir. O halde hiçbiri saplanmadığına göre, ona kaç mızrak fırlatıldığının da bir önemi yoktur. Nasıl bazı taşlar demire dayanacak kadar sertse, taş kesilemez, dövülemez ve aşındırılamaz, aksine kendisine değen her şeyi köreltirse; nasıl bazı şeyler ateşle küle döndürülemez, aksine alevle sarıldığında bile sertliğini ve şeklini korursa; nasıl bazı sivri kayalar dibe doğru uzanarak denizin gücünü kırar ve sayısız çağ boyunca kamçılanmasına rağmen bu şiddetli öfkenin herhangi bir işaretini göstermezse, bilgenin ruhu da aynı şekilde sağlamdır ve bahsettiğim haksızlığa karşı tümüyle güvende olacak kadar gücünü toplamış haldedir.

[IV 1] "O halde ne olacak?" dersin, "Bilgeye haksızlık etmeye yeltenen de mi olmayacak?" Biri yeltenecek ama bilgeyi etkilemeyecek, zira onu aşağıdakilerle temas halinde olmaktan alıkoyan mesafe öyle büyük ki, hiçbir zararlı güç kendi etkisini ona ulaştıracak kadar uzatamaz. Gücü elinde bulunduranlar, yetkiyle yücelenler ve hizmetindeki kişilerin desteğiyle yeri sağlam olanlar bile zarar vermeyi amaçlasa da, mancınıkla fırlatılan kaya görüş açısından çıkarak göğün bir tarafına doğru yönelirse, aynı şekilde bilgeliğe yönelen bütün oklar da boşlukta kaybolup gidecektir. [2] Ne yani, o aptal kralın mızrak yığınıyla gündüzü karartırken, bir okunun

da Güneş'e düştüğünü ya da zincirlerini daha aşağıya indirerek Neptün'e ulaştırabildiğini mi düşünüyorsun?[7] Nasıl göksel unsurlar insan elinden[8] kaçar, tapınakları tahrip edenler ve resimleri yakanlar tanrısallığa zarar vermiş olmazsa, aynı şekilde bilgeye ne yapılırsa yapılsın, şımarıkça, edepsizce, küstahça yapılmış, içi boş bir girişim olarak kalır. "Ama kimse bunu yapmak istemese daha iyi olurdu." [3] Zor bir şey, yani masumiyet bekliyorsun insanoğlundan! Bu tür kötülüklerin yapılmaması, onlardan zaten etkilenmeyecek olanlara değil, sadece onları yapmaya meyilli olanlara yarar sağlar. Tahrikler arasında sergilenen dinginlik bilgeliğin gücünü daha iyi gösterir, tıpkı düşman toprağında, silahlar ve askerler arasında tehlikeden uzakta, güvende durmasının, güçlü bir komutanın en önemli göstergesi olması gibi.

[V 1] Serenus, dilersen, haksızlık ile hakaret arasında bir ayrım yapalım. İlki doğası gereği daha ağır, ikincisi ise daha hafiftir ve sadece kolay incinen insanlara ağır gelir, zira bu tür insanlar hakaretle yaralanmasa da, rencide edilirler. Ayrıca bu, zihinlerin zayıf ve içi boş olduğu anlamına da gelir, öyle ki bu tür insanlar hakaretten daha acı hiçbir şey olmadığını düşünürler. Benzer şekilde, yumruktansa, kamçıyla dövülmeyi isteyen ve hakaret içerikli sözlerdense ölümü ve kamçılanmayı daha katlanılabilir bulan bir köleye denk gelebilirsin. [2] Gölgenin, korkunç maskelerin ve eciş bücüş yüzlerin bile korku uyandırdığı, istemedikleri adların kulaklarına söylenmesiyle, parmak hareketleriyle bile gözyaşı dökecek şekilde ağlayan ve anlam veremedikleri bir hilenin etkisiyle sinen çocuklar gibi, sadece acıyla değil, aynı zamanda acı düşüncesiyle hırpalanarak böylesine saçma yargılara vardık. [3] Haksızlık

7 *Aptal kral* ile kastedilen Pers kralı Xerxes'tir. Burada Perslerin Yunanlara saldırması anlatılıyor.

8 "İnsan eli tanrılara zarar veremez," anlamında.

birine kötülük yapma amacını taşır, bilgelik ise kötülüğe yer bırakmaz, zira onun bildiği tek kötülük, erdem ve doğruluğun bulunduğu yere giremeyen alçaklıktır. O halde kötülük olmadan haksızlık da olmuyorsa ve alçaklık olmadan da kötülük olmuyorsa, alçaklık da doğru tavır sergileyen insanlara nüfuz edemiyorsa, haksızlık da bilgeliğe nüfuz edemiyor demektir. Zira haksızlık bir kötülüğe maruz kalmaksa, bilge hiçbir kötülüğe maruz kalmaz ve hiçbir haksızlık bilgeyi etkilemez. [4] Her haksızlık karşılaştığı kişiye zarar verir ve kimse kendisinin dışındaki bir konumu, kişiyi ya da bir şeyi kaybetmedikçe haksızlığa uğramış sayılmaz. Ancak bilgenin bir şey kaybetmesi mümkün değildir, o her şeyi kendisinde saklar, talihe asla güvenmez, onun erdemle uyumlu olan ve şanstan beklentisi olmayan, onun sayesinde artmayan ya da azalmayan bütün iyi nitelikleri sapasağlam durur, zira en yüksek noktaya varmış olanın daha da yükseleceği bir yer yoktur. Talih verdiği dışında hiçbir şey almaz insandan; erdemi o vermez, dolayısıyla geri alamaz. Erdem özgürdür, yaralanmaz, hareket ettirilmez, sarsılmaz, bu yüzden tesadüflere karşı sağlam durur, öyle ki ne yönü değiştirilebilir ne de mağlup edilebilir. [5] Erdem, korkunç şeylerin hazırlığına[9] gözlerini dikerek bakar; kendisine ister zor, ister hoş bir şey gösterilmiş olsun, çehresinde en ufak bir değişim olmaz. Dolayısıyla bilge kayıp olarak göreceği hiçbir şeyi kaybetmez. Onun sahip olduğu tek şey, kendisinden asla çalınamayacak olan, sabırla uyguladığı erdemdir. Kim kendisine ait olmayan bir şeyin kaybından etkilenir? Erdemi güvende olduğunda, sahip olduğu her şey de güvende olduğuna göre, haksızlık bilgenin sahip olduğu bir şeye zarar veremiyorsa, bilgenin haksızlığa maruz kalması mümkün değildir.

9 Örneğin işkence hazırlığı.

[6] Poliorcetes[10] adını da alan Demetrius, Megara'yı ele geçirmişti. Filozof Stilbon'a[11] bir şeyini yitirip yitirmediğini sorunca, o "hiçbir şey (yitirmedim)" demişti, "her şeyim benimle birlikte." Düşman bütün mallarını yağmalamış, kızlarını kaçırmış, vatanı yabancı egemenliğine geçmişti ve adamın kendisi, muzaffer ordusuyla etrafını kuşatmış bir kral tarafından sorgulanıyordu.[7] Ancak Stilbon onun zaferini boşa çıkarmıştı, kenti ele geçirilmiş olsa bile, yenilmek şöyle dursun, hiçbir zarar görmeden kaldığına tanıklık edilmişti. Hiçbir elin uzanamayacağı gerçek malvarlığı kendisiyle birlikteydi, buna karşın dağıtılan ve ortalığa saçılan her şeyi kendi malı değil, talihin peşinden gelen yabancı unsurlar olarak görüyordu. Dolayısıyla onları gerçekten kendisine ait şeyler olarak değerlendirmedi, ona göre dışarıdan akarak kendisine ulaşan her şeyin sahipliği geçici ve belirsizdi.

[VI 1] Şimdi düşün bakalım, bir hırsız, bir iftiracı, hiddetli bir komşu ya da gücü elinde bulunduran bir zengin, çocuksuz geçirdiği yaşlılık döneminde, savaşın ve kentleri harabeye çevirme becerisine sahip olan o düşmanın hiçbir şey alamadığı o adama haksızlık yapabilir mi? [2] Her yanda parlayan kılıçlar ve yağmalayan ordunun gürültüsü arasında, alevler, kan ve işgal altındaki ülkenin enkazı arasında, kendi tanrılarının üzerine yıkılan tapınakların gümbürtüsü arasında sadece bir insan huzurluydu. Pervasız bir şekilde değerlendirdiğin gibi, benim sunduğum şey bir vaat değil, sana güven vermiyorsam, bir kefil bırakacağım. Zira sen böyle sağlam bir karakterin ve ruh yüceliğinin bir insanda olabileceğine inan-

10 Poliorcetes Yunancada *kuşatan, ele geçiren, fatih* anlamındaki πολιορκητης adının Latinceye geçmiş şeklidir. Makedon Kral Demetrius'a, Megara'yı ele geçirdikten sonra bu ad verilmişti.

11 Stilbon MÖ 4. yüzyılda yaşamış olup Kinik ve Stoacı filozoflar üzerinde derin bir etki bırakmıştır.

makta güçlük çekiyorsun, madem öyle, biri[12] girsin araya ve şöyle desin: [3] "İnsan olarak doğan birinin acı ve kayıpları, yara beresi etrafında gümbürdeyen nesnelerin o büyük hareketlerini güvenle izleyecek, zor durumları sakince, hayırlı durumları ölçülü bir şekilde karşılayacak, birine kapılıp gitmeyecek, diğerine güvenmeyecek, talihi değiştiğinde hiçbir şekilde değişmeden kalacak ve kendisi dışında hiçbir şeyin kendisine ait olmadığını ve kendisinin de en iyi tarafının bu olduğunu düşünecek kadar insanlığını aşması gerektiğinden şüphe duyman için hiçbir gerekçe yoktur. [4] İşte, bunu size kanıtlamak için buradayım; onca ülkeyi yıkan adamın buyruğu altında surlar koçbaşı darbesiyle sarsılırken, altı tünellerle ve gizli geçitlerle oyulan o heybetli kuleler aniden yıkılırken ve en yüksek kaleler topraktaki bir tümsekle aynı hizaya gelirken, temeli sağlam atılmış bir ruhu sarsabilecek kadar güçlü bir silah yapılamaz. [5] Sürünerek çıktım evimin yıkıntıları arasından ve her taraf yanarken, kanlar içinde alevlerin arasından kaçtım. Kızlarımın başına ne geldiğini ve halkın daha kötü durumda olup olmadığını bilmiyorum. Tek başıma ve yaşlı biri olarak düşmanın etrafımdaki her şeye sahip olduğunu gördüğüm gibi, sahip olduğum şeyin de yerli yerinde ve sağ salim durduğunu söylüyorum. [6] Eskiden sahip olduğum şeye şimdi de sahibim, onu muhafaza ediyorum. Beni yenilmiş, kendini de zafer kazanmış sanman için hiçbir neden yok. Sadece senin talihin benim talihimi yendi. Efendisini değiştiren o geçici şeylerin nerede olduğunu bilmiyorum, beni ilgilendiren şeyler şu an zaten benimle birlikte ve benimle birlikte olmaya devam edecek. [7] Zenginler malvarlığını, şehvetliler aşklarını ve büyük bir utanç karşılığında tutuldukları fahişeleri, hırs-

12 Stilbon.

lı kişiler[13] meclisi, Forum'u ve kusurların halka açık bir şekilde sergilenmesi için seçilen yerleri, faizciler kendileri sayesinde açgözlü karakterlerinin sahte bir zenginlik hayali kurduğu kişi kayıtlarını kaybederler. Ben ise hiç dokunulmamış ve zarar görmemiş her şeye sahibim. Bu yüzden ağlayanlara ve ağıt yakanlara, parası için çıplak bedenini kılıcın ucuna uzatanlara ve dolu cepleriyle düşmandan kaçanlara aynı soruyu sorun." [8] Dolayısıyla Serenus, insani ve tanrısal erdemlerle dolu olan bu kusursuz adamın hiçbir şey kaybetmediğini bil. Bilgenin iyi değerleri sağlam ve aşılamaz surlarla çevrilidir. Onu ne İskender'in girdiği Bâbil'in surlarıyla, ne tek bir kişi tarafından ele geçirilen Kartaca ya da Numantia'nın[14] duvarlarıyla ne de üzerinde düşman izi bulunan Capitolium ve Roma'nın kalesiyle kıyaslayabilirsin. Bilgeyi koruyan surlar hem alevlere hem de saldırılara karşı güvenlidir, içeri girilmesine izin vermez, yücedir, zapt edilemez ve tanrılara eştir.

[VII 1] Her zaman söylediğin, o bilgemizin hiçbir yerde bulunmayacağı sözünü tekrarlamanın bir anlamı yok. Onu insan doğasının aslı astarı olmayan bir güzelliği olarak uydurmadık, gerçekte olmayan bir şeyin görkemli bir tasviri olarak benimsemedik, sadece nitelendirdiğimiz haliyle sergiledik ve uzun çağ aralıklarında bir kere, nadiren görülse bile, sergilemeye devam edeceğiz, nitekim her zamanki ortalama ve kaba insan tipini aşan o büyük kişiler nadiren dünyaya gelir. Bununla birlikte konuşmaya kendisinden bahsederek başladığımız[15] M. Cato'nun Stilbon örneğimizi aşacak şekilde hürmete layık olduğunu düşünüyorum.

---

13 Politikayla ilgilenenler.

14 Scipio Aemilianus MÖ 149'da Kartaca'yı, MÖ 133'te ise Numantia'yı almıştı.

15 Bkz. I.3.

[2] Ayrıca, zarar verenin zarar verilenden daha sağlam olması gerekir, oysa kötülük erdemden daha güçlü değildir, dolayısıyla bilgeye zarar vermek mümkün değildir. Sadece kötüler iyilere haksızlık yapmaya yeltenir, iyiler kendi aralarında huzurludur, kötüler ise iyiler için değil, kendileri için tehlikelidir. Sadece daha zayıf olana zarar verilebiliyorsa, kötü iyiden daha zayıfsa ve kendilerine denk olanlardan gelmedikçe, iyilerin, zarara uğratılmaktan korkmasına gerek yoksa, bilge kişinin haksızlığa uğratılması mümkün değil demektir. Şunu da sana hatırlatmaya gerek yok: Bilge dışında kimse iyi değildir. [3] Biri diyebilir ki, "Socrates haksız yere mahkûm edildiğine göre, haksızlığa uğramış oldu." Bu noktada anlamamız gereken bir şey var: Birisi bana haksızlık yapsa da, ben haksızlığa uğramamış olabilirim. Örneğin birisi benim bir şeyimi kırevimden alıp kasabadaki evime bırakırsa, o hırsızlık yapmış olmasına rağmen, ben hiçbir şey kaybetmiş olmam. [4] Gerçekte zarar verememiş olsa bile, zarar veren biri var olabilir. Bir adam kendi karısıyla başkasının karısıymış gibi yatarsa kendisi zani olacak ama karısı zaniye olmayacaktır. Birisi bana zehir verdi ama zehir yemeğe karışınca etkisini kaybetti, bana zarar verememiş olsa bile, zehir vermekle suç işlemiş oldu. Birisi, bıçağı kurbanın giysisine takılıp da durduruldu diye, daha az haydut değildir. Yeterince suç sayılıyorsa, her suç eylemi tamamlanmadan önce bile tam anlamıyla suç sayılır. [5] Bu koşulda meydana gelen bazı olaylar arasındaki ilişki şöyledir: Birinci olay ikinci olay olmadan gerçekleşebiliyorken, ikinci olay ilk olay olmadan gerçekleşemez. Söylemek istediğim şeyi daha açıkça ortaya koymaya çalışacağım: Koşmadan ayağımı hareket ettirebilirim, ancak ayağımı hareket ettirmeden koşamam. Suya girdiğim halde yüzmeyebilirim, ancak yüzüyorsam, o anda suda olmamam söz konusu değildir. [6] Üzerinde durduğumuz konu da

böyledir. Haksızlığa uğramışsam haksızlığın kaçınılmaz olarak yapılmış olması gerekir. Bir haksızlık yapılmışsa, kaçınılmaz olarak haksızlığa uğramış olmam, zira birçok şey haksızlığı durdurmuş olabilir. Örneğin nasıl hedef alan el, şans eseri vurulunca, fırlatılan mızrak yön değiştirirse, aynı şekilde, herhangi bir unsur da bir haksızlığı etkisiz kılabilir ve eylem gerçekleşirken onu durdurabilir, sonuçta haksızlık yapılmış olmasına rağmen, karşıdaki kişi haksızlığa uğramış olmaz.

[VIII 1] Ayrıca adalet adaletsizliğe maruz kalamaz, zira zıt olanlar birleşmez. Ancak adaletsizlik olmadan haksızlık yapılamaz, dolayısıyla bilgeye de haksızlık yapılması mümkün değildir. Şaşırmana gerek yok: Nasıl ki kimse bilgeye haksızlık edemiyorsa, kimse ona iyilik de yapamaz. Bilge hiçbir şeyden yoksun değildir ki armağan alabilsin; kaldı ki kötü insan, bilgeye, onun sahip olabileceği kadar iyi bir şeyi bağışlayamaz, zira bir insanın, başkasına verebileceği bir şeye önceden sahip olması gerekir, oysa kötü insan, bilgenin kendisine verildiğinde mutlu olacağı hiçbir şeye sahip değildir. [2] O halde kimse bilgeye zarar veremez ya da yarar sağlayamaz, zira tanrısal unsurlar ne yardıma muhtaçtır ne de onlara zarar vermek mümkündür. Bilge tanrılara komşudur, yakın durur, ölümlülüğü hariç, tanrıya benzer. Bilge yüce, düzenli, sarsılmaz, düzgün ve uygun bir doğrultuda seyrederken, güvenli, nazik, toplumun iyiliği için ortaya çıkan, kendisine ve başkasına yarar sağlayan hedeflerin peşinden giderken, değersiz bir şey istemeyecek veya böyle bir şey için üzülmeyecektir. [3] Akla dayanarak tanrısal bir ruhla insani durumlardan geçen birinin, sadece insan tarafından haksızlığa uğratılamayacağını söylediğimi mi düşünüyorsun? Asla, ne zaman erdemle karşılaşsa boy ölçüşemeden kaçan talih tarafından da haksızlığa uğratılamayacağını söylüyorum. Eğer kızgın hükümlerin üzerinde söz sahibi olmadığı, en

acımasız efendilerin tehdit edemediği ve talihin, üzerinde bütün gücünü tükettiği bilgeliğin o en yüce halinde, ölümü yalpalamadan, sakince kabul edip onun kötü bir şey ve dolayısıyla bir haksızlık olmadığını bilirsek, kayıplara ve acılara, utanca, yer değişimlerine, kısırlığa ve ayrılıklara çok kolay katlanacağız. Bütün bunlar toplanıp etrafını sarsa bile, bilgeyi mağlup edemez, her biri tek başına saldırsa, bilge zaten hiç dert etmez. Eğer bilge talihin haksızlıklarını bile sakince karşılayabiliyorsa, talihin eli olarak gördüğü güçlü kişilerin haksızlıklarını daha büyük bir sükûnetle karşılamaz mı?

[IX 1] Dolayısıyla her şeye katlanır bilge, kışın çetin koşullarına ve göğün dengesiz havasına, yüksek ateşe, hastalıklara ve şans eseri karşılaştığı diğer her şeye katlanır, bunlarla ilgili etraflıca düşünmez bile, oysa biri onun bunu sadece bilgede bulunan iyi bir yargıyla yaptığını varsayar. Diğer her şey de yargıyla değil, zihnin aldatmacaları, tuzakları ve kışkırtmalarıyla harekete geçirilir, bilge bunları şansa yorar; talihin her hamlesi etrafımızda çılgınca görünür ve bizi değersiz şeylere yönlendirir.

[2] Şunu da düşün: Haksızlığa uğrama olasılığı en çok bizim için bir tehlike unsuru içeren durumlarda bulunur: Örneğin şikâyetçi yalan ifade verdiğinde, işlenmemiş bir suç atfedildiğinde, güçlü kişilerin öfkesi bize yöneldiğinde ve bir çete togalı vatandaşlar arasında dolaştığında bulunur. Sık görülen bir haksızlık türü de, birinin kazancına mani olunması, ödülüne uzun süre el koyulması, büyük bir emekle elde edilmeye çalışılan mirasın başkasına geçmesi ve kârlı bir ev beklentisinin boşa çıkmasıdır. Umutla ve korkuyla yaşamayı bilmeyen bilge bu tür durumlardan kendisini sakınmış olur. [3] Şimdi şunu da ekle: Kimse zihnen etkilenmeden haksızlığa uğramaz, aksine insan onu düşününce rahatsız olur; buna karşın hatalardan sıyrılmış, kendisini kontrol edebilen,

derin bir sessizlik ve huzur içindeki biri bu rahatsızlıktan muaftır. Zira haksızlık dokunursa, onu rahatsız eder ve zorlar, bununla birlikte bilge, sadece haksızlık görüntüsünün bile kışkırtabileceği öfkeden yoksundur ve sadece kendisine haksızlık yapılamayacağını bildiğinde öfkeden muaf kalabilir. Bu yüzden bilge dik yürür ve mutludur, bu yüzden daimî keyifle, neşeli durur. Dahası, bu sayede insan işlerindeki saldırılara maruz kalmaz, aksine, sayesinde deneyim kazanabildiği ve erdemini sınayabildiği için haksızlığı kendisi için yararlı bir şeye dönüştürür. [4] Size yalvarıyorum, bilge haksızlıktan muaf kılınırken, bu konumu koruyalım, tarafsız zihnimizle ve kulaklarımızla hazır bekleyelim. Nitekim o sizin yüzsüzlüğünüzden, açgözlü arzularınızdan, kör atılganlığınızdan ve kibrinizden çekip çıkarılıyor. Sizin kusurlarınız öylece sapasağlam kalırken, bilge için özgürlük aranıyor. Sizin haksızlık yapmanıza izin verilmediğini değil, sadece bilgenin tüm haksızlıkları kendisinden uzakta tuttuğunu ve kendisini sabırla ve ruh yüceliğiyle savunduğunu gösteriyoruz. Kutsal yarışmalarda da birçok kişi, kendilerine saldıran eli inatçı bir sabırla yorarak yenmiştir. Buradan hareketle, bilgenin uzun ve inançlı bir çalışmanın sonunda, düşmanın bütün saldırılarına dayanma ve onu yorma gücüne kavuşan insanlarla aynı kategoride olduğunu düşün.

[XI] Konuşmanın ilk kısmını tamamladığımız için, şimdi diğer kısmına geçelim, burada bir kısmı bana, çoğu ise genel olarak ekolümüze ait olan kanıtlarla hakareti çürüteceğiz. Yasaların cezalandırma gereği duymadığı bir şeyden şikâyet etmemiz, intikam almamızdan daha küçük bir haksızlıktır. [2] Onuruna leke süren bir söz ya da davranıştan ötürü daralmış bir ruhun acizliği bu duyguyu kışkırtır: "Bugün başkalarına izin verirken, bana izin vermedi", "Konuşmamı kibirle reddetti ya da bana kahkahalarla güldü", "Beni sedirin ortasına değil, ucu-

na oturttu" ve bu türden diğer sözlere, iğrenen bir ruhun şikâyetleri dışında hangi adı vereyim? Şımartılmış ve mutlu insanlar bu duruma düşer, zira daha kötü durumlara düşen birinin bu tür şikâyetlere vakti kalmaz. [3] İşten fazlasıyla uzakta kalan zayıf, kadınsı ve gerçek bir haksızlıkla karşılaşmayıp gülüp eğlenen karakterler, büyük bir bölümü hatalı yorumlanmış olan bu şeylerden etkilenir. Buna göre hakaretten rahatsız olan kişi, sağduyudan ve özgüvenden yoksun olduğunu göstermiş olur. Tereddüt bile etmeden kendisinin aşağılandığını düşünür; kendisini baskılayan ya da küçük düşüren ruhta bu acizlik yoksa, böyle bir sıkıntı da yaşanmaz. Bilge hiç kimse tarafından küçük düşürülemez, o ruh yüceliğinin farkındadır; kendi kendine kimsenin kendisine değer biçemeyeceğini söyler ve ruhun sefaleti değil derdi olarak nitelendirdiğim her şeyi yenmek şöyle dursun, hissetmez bile.

[4] Bedenindeki bir acı ve zayıflık, dostlarını ve çocuklarını kaybetmesi ve vatanının savaşta alevler içinde yıkıma uğraması gibi, bilgeyi tam anlamıyla yıkmasa bile sarsan başka şeyler vardır. Bilgenin bunları hissettiğini reddetmiyorum, zira ona taşın ya da demirin sertliğini atfetmiyoruz. Katlanması gerektiğini hissetmeyen bir erdem olamaz. O halde ne olur? Bilge darbe alır ama aldığı o darbeleri bastırır, düzeltir ve durdurur, buna karşılık küçük olanları hissetmez, onları karşı o her zamanki, katı dayanma erdeminden yararlanmaz, aksine, onları ciddiye almaz ya da sadece gülünesi şeyler olarak görür.

[XI 1] Ayrıca hakaretlerin büyük bir bölümünü kibirliler, küstahlar ve iyi talihini kötü bir şekilde taşıyanlar ederken, bilge, onların bu azmış mizacını kendisi sayesinde küçümsediği, bütün erdemlerin en güzeli olan yücegönüllülüğe sahiptir. Bu yücegönüllülük, bu türden, düşlerdeki sahte görüntüler ve gece görünümleri gibi, somut yanı ve gerçekliği olmayan ne varsa, hepsini es ge-

çer. [2] Aynı zamanda ona göre herkes, kendisinden daha yüce kişileri büyük bir küstahlıkla küçümseyemeyecek kadar aşağıdır. "Hakaret" kelimesi, "hakir görmek"ten gelir,[16] zira kimse hakir görmedikçe birisine ağır hakaret edemez, ayrıca kimse kendisinden daha büyük ve daha iyi olan birini, insanların genelde hakir gördüğü bir şeyi yapmış olsa bile, hakir görmez. Zira çocuklar anne babalarının yüzüne vurur, bebek annesinin saçını karıştırır ve çeker, üzerine salyasını akıtır ya da bir çocuk ailesinin önünde örtülü olması gereken yerlerini açar ve ahlâksız sözler söylemekten çekinmez, ancak bunların hiçbirine hakaret demeyiz. Niçin? Bunları yapan, hakir göremez de, ondan. [3] Vatandaşlarımızın kölelerinin, efendilerine dönük, hakaret de içeren nüktedanlığının bizi güldürmesinin nedeni de budur. Onların küstahlığı, yemekte misafir ağırlayana kadardır, zira yemeği dağıtmaya efendilerinden başlarlar. Bir köle ne kadar bayağı bir karaktere sahipse ve hatta yaptıkları gülünçse, dili de bir o kadar gevşek olur. Nitekim bu nedenle bazıları terbiyesiz köle çocuklar satın alır ve onların küstahlığını bileyler ya da bir hoca tutarak, alıştırmalarla ahlâksız sözleri ardı arkasına söyleyebilmelerini sağlar, biz de bunlara hakaret değil, nükteli sözler deriz. Ancak aynı sözlerden bazen hoşlanıp bazen de onlara içerlememiz ve bir şeye dost söyleyince karalama, şakacı bir köle söyleyince gürültü dememiz ne büyük çılgınlıktır!

[XII 1] Bizim çocuk kölelere yaklaşımımız nasılsa, bilgenin, çocukluğu gençliğine ve beyaz saçlı olduğu döneme kadar uzamış olan herkese yaklaşımı da öyledir. Çocuksu ruhlarındaki kötülükleri koruyan, kendileri büyüdükçe hataları da büyüyen, çocuklardan sadece yaşça büyüklük ve beden biçimi bakımından farklı olan, onlardan daha az şımarık ve kararsız olmayan, ayrım gözetmeksizin hazla-

16 *Contumelia* "hakaret", *contemnere* "hakir görmek".

rın peşinde koşan, doğal eğilimlerinden değil, korkularından ötürü huzursuz ve içine kapanık olan bu kişiler olgunlaşmış sayılır mı? [2] Dolayısıyla kimse onlar ile çocuklar arasında bir fark olduğunu söyleyemez, zira çocuklarda beştaşa, kabuklu yemişlere ve meteliklere dönük bir açgözlülük varken, büyüklerde altın, gümüş ve kentlere dönük bir açgözlülük vardır. Çocuklar kendi aralarında *magistratus* oyunu oynayıp yalandan çizgili togaları, *fasces*'i[17] ya da kürsüleri varmış gibi yaparlar, büyükler ise aynı oyunu Campus Martius,[18] Forum ve *Senatus*'ta ciddi bir şekilde oynarlar. Çocuklar sahillerde, kumdan, eve benzer yığınlar yaparlar, büyükler ise önemli bir iş yapar gibi, taşları, duvarları ve çatıları dikmekle meşgul olup bedenlerin korunması için bulunmuş şeyleri birer tehdide dönüştürürler. O halde yaşça büyük olanlar çocuklara benzerler, sadece hataları farklı ve daha büyüktür. [3] Bu yüzden bilge de doğru bir şekilde, bu tür insanlardan gelen hakaretleri birer şakaymış gibi karşılar ve bazen çocuklarmış gibi, o insanları uyarır ve kendisine haksızlık yapıldığı için değil, haksızlık yaptıkları ve bir daha haksızlık yapmamaları için acı vererek ya da cezayla bedel ödetir. Aynı şekilde büyükbaş hayvan da kamçıyla eğitilir, üzerine bineni fırlattığında kızmayız ona, aksine, acımız onun inatçılığına galip gelsin diye, onu durdururuz. Karşımıza konan şu sorunun cevabını da biliyor olacaksın: "Bilgenin haksızlığa ve hakarete uğraması mümkün değilse, niye haksızlık yapanları cezalandırıyor?" Cezalandırıyor, böylece intikam almış değil, onları düzeltmiş oluyor.

[XIII 1] Niçin başkalarının farklı bir nedenden ötürü sahip olduğu ruh sağlamlığının bilgede de olabileceği

17 En yüksek memurların önünde taşınan çubuklarla sarılı balta demeti.

18 Campus Martius ya da "Mars'ın Alanı" ilkin Mars Sunağı ile Apollon Tapınağı'nı içeriyor ve askerî talim alanı olarak kullanılıyordu, daha sonra içine tiyatrolar, hamamlar, *gymnasium*'lar ve başka yapılar da yapılmıştır.

düşüncesine inanmayı reddediyorsun? Zira hekim, aklını yitirmiş birine niye kızsın? Hangi hekim yüksek ateşi olduğu halde soğuk suyu reddeden birinin ettiği küfürleri kötülük olarak değerlendirir? [2] Bilge herkese karşı hekimin hastalarına karşı beslediği hisleri besler; hekim tedaviye muhtaçlarsa hastalarının özel yerlerine dokunmaktan ve çıkardıklarına bakmaktan çekinmez, delirerek kendini kaybeden insanların öfkeli sözlerine katlanır. Bilge toga giyip de morlar içinde sağlıklıymış gibi caka satarak yürüyen o insanların renklerinin sağlıksızlıktan solduğunu bilir ve onları akli dengesini yitirmiş hastalardan farklı görmez. Bu yüzden bilge tedavi ettiği kişilerin hasta halleriyle kendisine saygısızlık yapmasına sinirlenmez ve aynı düşünceyle onların sahip olduğu onurları da ciddiye almaz, keza şanlı işler başarmalarını da önemsemez. [3] Bilge, bir dilencinin kendisine yaltaklanmasından nasıl memnun olmayacaksa ve avamın içinden biri onun selamını almadı diye bunu bir hakaret saymayacaksa, aynı şekilde, birçok zengin kendisine saygı duyuyor diye, onlara saygı duymayacaktır, nitekim o, zenginlerin dilenciden bir farkı olmadığını, hatta ondan daha sefil olduklarını, zira dilencinin az, zenginlerin ise çok şeye ihtiyaç duyduğunu bilir. Bilge, Medlerin kralının ya da Asya Kralı Attalus'un,[19] selamını karşılıksız bırakıp kibirli bir çehreyle yanından geçip gitmesinden bile etkilenmez. Bilge bilir ki, kralın durumu, büyük bir ailedeki görevi hasta ve delirmiş insanları kontrol altında tutmak olan bir kölenin durumundan daha kıskanılası değildir. [4] Castor Tapınağı'nın yakınında pazarlık yapanlardan, mal alıp satanlardan, dükkânları en adi kölelerle dolup taşanlardan birinin beni adımı anarak selamlamamasını üzüntüyle mi karşılamalıyım? Hayır, bunun gerekli oldu-

19 Pergamon Kralı Attalus burada zengin ve güçlü kişi örneği olarak karşımıza çıkar.

ğunu düşünmüyorum, zira hükmü altında kötü insandan başka kimsenin bulunmadığı birinin nesi iyidir ki? Dolayısıyla bilgenin, kölenin kendisine dönük ince ya da kaba, hiçbir davranışını ciddiye almaması gibi, kralın da hiçbir davranışını ciddiye almaması gerekir, öyle değil mi? "Parthlar,[20] Medler[21] ve Bactrialılar[22] senin egemenliğinde ama onları korkuyla tutuyorsun, onlar yüzünden ok attığın yayın dinlenmek nedir bilmiyor, onlar senin en rezil düşmanların, hepsi satılık ve yeni bir efendi arıyorlar." [5] Sonuç itibarıyla bilge hakaretle kışkırtılamayacaktır. Zira herkes birbirinden farklı olsa bile, bilge hepsini eşit aptallıklarından ötürü aynı görür. Nitekim bilge bir kere haksızlık ya da hakaretle kışkırtılabilecek kadar kendini düşürürse, bir daha asla güvende olmayacaktır. Güvenlik bilgenin sahip olduğu bir değerdir. Kendisine hakaret edildiğini düşünmek suretiyle, aynı kişinin kendisini onurlandırabileceğini de kabul etmek istemez, zira birisi başka birisinin kendisini küçük görmesinden rahatsız oluyorsa, kaçınılmaz olarak onun kendisine saygı duymasından da mutluluk duyacaktır.

[XIV 1] Bazıları bir kadının kendilerine hakaret edebileceğini düşünecek kadar delirmiştir. Kadına ne ölçüde değer verdikleri, kaç uşağının olduğu, kulaklarının nasıl süslendiği ve sedirinin ne kadar geniş olduğu da önemli mi yoksa? Kadın da aynı şekilde düşüncesiz bir canlıdır, bilgi edinmedikçe ve ziyadesiyle eğitim görmedikçe arzularını kontrol edemeyen, yabani bir varlık olarak kalır. Bazıları berber tarafından dürtülünce bile rahatsız olur,

---

20 Parthlar Pers İmparatorluğu altında yaşayan İskit halkıdır. MÖ 250'den sonra bağımsız bir krallık kurmuşlardır.

21 Armenia, Parthia, Hyrcania ile Assyria arasında uzanan Media ülkesinin halkı. "Medler" (Medi) ismi Persler, Assyrialılar ve Parthlar için kullanılmıştır.

22 Pers İmparatorluğu'nun bir eyaleti. Bugün Afganistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın bulunduğu bölgeyi kapsıyordu.

kapı görevlisinin zorluk çıkarmasını, *nomenclator*'un[23] saygısızlığını ve erkek hizmetçinin kibrini bile hakaret sayar. Bunlara nasıl da gülünür! Oysa insan zihni, kendi huzurunu başkalarının hata yığınıyla karşılaştırdığında ne büyük bir hazla dolup taşmalıydı! [2] "O halde bilge asık suratlı bir kapıcının tuttuğu bir kapıya da mı yaklaşmayacak?" Kuşkusuz, zorunlu bir iş kendisini çağırdığında, o işi üstlenecek ve kim olursa olsun, onu, nasıl vahşi bir köpeği yemek vererek yumuşatırsa öyle yumuşatacak ve bazı köprülerden geçmek için de bedel ödendiğini akılda tutarak, eşikten geçebilmek için bedel ödemekten gocunmayacaktır. Bu yüzden kim olursa olsun, insanları karşılayan kişiye de ödenmesi gereken bedeli ödeyecektir. Bilge satılık şeylerin parayla satın alınacağını bilir. Sadece kendisini düşünen bir kişinin kıymetsiz bir zihni var demektir, zira kapı görevlisine açıkça yanıt vermiş, onun değneğini kırmış ve efendisine giderek onun kırbaçlanmasını istemiştir. Yarışmaya giren kendisini başkasının rakibi yapar, kazanmak için onunla aynı seviyeye gelir. [3] "Peki, bilge yumruk yerse ne yapacak?" Yüzüne yumruk yediğinde Cato ne yapmışsa, onu. Cato sinirlenmedi, bu haksızlığın intikamını almaya kalkışmadı ve o kişiyi affetmedi, sadece hiç yaşanmamış kabul etti, affetmiş olmaktansa saldırıyı yok saydı. Bu konuya daha fazla takılıp kalmayacağız. Kim kötü ya da iyi olduğuna inanılan bu şeylerden hiçbirinin bilgeye diğer herkese göründüğü gibi görünmediğini bilmez? O, insanların utanç verici ya da acınası bulduğu şeyleri ciddiye almaz, halkın gittiği yoldan gitmez, aksine gezegenler nasıl dünyanın rotasının aksi yönünde giderse,[24] bilge de herkesin fikrinin tersine gider.

---

23 Sahibinin toplantılarına katılan ve sokakta efendisinin karşısına çıkan kişilerin isimlerini duyurmakla görevli köle.

24 Burada sunulan yermerkezli teoriye göre gökküresi yeryüzünün etrafında, doğudan batıya doğru döner, buna karşılık, Güneş ve diğer gezegenler tam tersi doğrultuda döner.

[XV 1] O halde şunları söylemekten vazgeç: "Peki, bilge dövüldüğünde, gözleri oyulduğunda yine de haksızlığa uğramamış mı olacak? Forum'da o rezil insanların ahlâksız sözlerine maruz kaldığında hakarete uğramamış mı olacak? Kralın verdiği ziyafette masanın altında durması ve kendilerine en kötü görevlerin verildiği kölelerle birlikte yemek yemesi buyrulduğunda ne olacak? Karakterindeki hayâya uygun olmadığını düşünebileceği şeylerden birini taşımaya zorlanırsa ne olacak?" [2] Bu tür durumların sayısı ya da önemi ne kadar artmış olursa olsun, doğaları aynı kalacaktır, bilgeye küçük şeyler dokunmuyorsa, büyükleri de dokunmaz; azı dokunmuyorsa, çoğu da dokunmaz. Ancak zayıflığınızdan ötürü yüce gönüllü bir karakter ideali yaratıyorsunuz ve aklınız sadece sizin katlanabileceğinizi sandığınız kadarını aldığından, bilgenin sabır sınırını da yakın bir yere çiziyorsunuz. Ancak erdemi, sizinle hiçbir ortak yanı bulunmayan bilgeyi evrenin başka bir bölgesine yerleştirdi. [3] Hem zorlukları hem katlanılamayacak kadar ağır olan, duymaktan ve görmekten kaçınılan şeyleri araştır. Onların birleşmesi bilgeyi yıkmayacak, nasıl her birine karşı koyuyorsa, hepsine birden öyle karşı koyacaktır. Bilgenin buna katlanıp şuna katlanamayacağını, ruh yüceliğinin de kendi sınırları olduğunu söyleyen biri yanlış düşünmüş olur; tamamen yenilmezse, talih bizi yener.

[4] Bu dayanıklılığın sadece Stoacılığa has olduğunu düşünme, tembelliğinizin koruyucusu olduğunu varsaydığınız, hazlara götüren, tatlı ve uyuşuk şeyler önerdiğini sandığınız Epicurus, "Talih nadiren bilgenin yolunu keser," demiştir. Nasıl da yiğitlerin ağzına layık bir söz! Sen daha cesurca konuşmak ve talihi tümüyle kovmak ister misin? Bilgenin evi küçüktür, süsten yoksundur, gürültüsüzdür, gösterişten yoksundur, insanları parasına göre değerlendirerek ayrım yapan kapıcılarla korunmaz, aksi-

ne, talih boş ve kapı görevlilerinden azade olan o eşikten geçemez. Talih kendisine ait hiçbir şeyin olmadığı o evde bir yerinin olmadığını bilir.

[XVI 1] Ancak bedene en düşkün olan Epicurus bile haksızlıklara karşı ayağa kalkıyorsa, bu yaklaşım bizim aramızda inanılmaz ya da insan doğasının sınırlarını aşan bir unsur olarak görülebilir mi? Epicurus bilge için haksızlıkların katlanılabilir olduğunu söylerken, biz haksızlıkların olmadığını söylüyoruz. Bunun doğaya aykırı olduğunu söylemen için hiçbir neden yok. [2] Dövülmenin, itilip kakılmanın ve bir organı yitirmenin kötü bir durum olmadığını söylemiyoruz, sadece bunların hepsinin haksızlık olmadığını söylüyoruz. Onların verdiği acı duygusunu değil, sadece, erdem sağlam durduğunda, kendisine asla maruz kalınamayan haksızlığın adını reddediyoruz. Bu ikisinden hangisinin daha doğru konuştuğunu göreceğiz, haksızlığı küçümsemek konusunda bir noktaya kadar uzlaşıyorlar. İki görüş arasındaki farkın ne olduğunu mu soruyorsun? Bu, pek cesur iki gladyatör arasındaki gibi bir farktır, gladyatörlerden biri yarasını bastırarak ayakta durur, diğeri ise bağrışan kalabalığa dönerek yarasının olmadığını gösterir ve kimsenin kendisine müdahale etmesine izin vermez. [3] Ayrıştığımız konunun büyük olduğunu düşünme, üzerinde durduğumuz bu konuya dair sizi ilgilendiren tek husus şu: İki örnek de haksızlıkları ve o haksızlıkların gölgeleri, kuşkulu yansımaları olarak adlandırabileceğim hakaretleri küçümsemeye çalışıyor. Bunları küçümseyebilmek için bilge biri olmaya da gerek yoktur, kişi kendisine sadece şunu söyleyebilsin yeter: "Başıma gelen bu işleri hak ettim mi, hak etmedim mi? Hak etmişsem, bu bir hakaret değildir, adaletin yerine gelmesidir. Hak etmemişsem, o halde adaletsizlik yapan kişi utanmalıdır." [4] Hakaret denilen şey gerçekte nedir? Birisi kelliğimle, gözlerimin zor gör-

mesiyle, bacaklarımın inceliğiyle ve boyumla alay edebilir. Ancak açıkça görülen bir şeyin işitilmesi niçin hakaret olsun? Bir şey bir kişinin yanında söylenince güleriz de, birkaç kişinin yanında söylenince alınırız ve kendimizle ilgili hep söylediğimiz şeyleri söyleme özgürlüğünü başkalarına bırakmayız. Ölçülü şakalar hoşumuza gider de, ölçüsüz olanlar bizi kızdırır.

[XVII 1] Chrysippus, bir adamın, kendisine "deniz koçu"[25] denmesinden alındığını anlatır. Corbulo kendisine "deve kuşu" dedi diye, Ovidius Naso'nun üvey oğlu Fidus Cornelius'un *Senatus*'ta gözyaşlarına boğulduğunu gördük. Diğer hakaretlere, âdetleri ve yaşamıyla ilgili olarak yüzüne sarf edilen yaralayıcı sözlere karşı sağlam iradesini korumasına rağmen, bu laf karşısında gözyaşlarına boğulmuş olması ne kadar da saçma, aklın terk ettiği zihnin zayıflığı bu. [2] Birisi bizim konuşmamızı ve yürüyüşümüzü taklit ediyorsa ve bedenimizdeki veya konuşmamızdaki bir kusuru vurguluyorsa, niçin hakarete uğramış sayılmalıyım? Sanki bunlar biz yaptığımızda değil de taklit edildiğinde daha bilinir oluyor! Bazıları kendileriyle ilgili olarak yaşlılık, beyaz saç ve ulaşmak için dua ettikleri diğer şeylerin lafını bile duymak istemez. Yoksulluk ithamı da bazılarını yaralamıştır, ancak bir insan yoksulluğunu gizlemeye çalışırsa, kendisine hakaret etmiş olur. O halde herkesten önce davranıp hakaretin önünü alabilirsen, küçümseyenlerin ve hakaret ederek şaka yapanların elinden kozlarını alabilirsin, alay etme imkânı elinden alınan kimse artık alay etmeye yeltenemez. [3] Vatinius'un alay etmek ve küstahlık yapmak için doğmuş bir soytarı olmakla birlikte zeki ve laf cambazı olduğu da tarihe geçmiştir. Kendi ayaklarıyla ve yaralı boğazıyla ilgili bir-

25 *Deniz koçu* (vervex marinus) Plinius'un da bahsettiği (*Naturalis Historia*, 9.44) bir deniz canavarıdır.

çok şaka yapıyordu,[26] bu sayede hastalıklarından daha fazla olan düşmanlarının ama özellikle de Cicero'nun nüktesinden kaçabilmişti. O daimî küçümsemeler arasında utanmayı unutmuş yüzündeki o sert ifade sayesinde bunu yapabilmişse, niçin özgür çalışmalarla ve bilgelik terbiyesiyle belli bir noktaya kadar gelişim gösteren biri de aynısını yapamasın? [4] Bunun yanında, hakaret etmeye yeltenen birinden hakaret etme hazzını çalmak da bir intikam türüdür, bu olduğunda hakarete yeltenenler genelde şöyle derler: "Ah zavallı başım! Sanıyorum ki, anlamadı!" Dolayısıyla hakaretin başarısı, hakarete uğrayanın hassasiyetine ve kızgınlığına bağlıdır. Sonra, bir gün hakaret eden de karşılığını bulacaktır, senin intikamını alan biri bulunacaktır.

[XVIII 1] Gaius Caesar'ın[27] dolup taşan diğer kusurları arasında, herkesi bir lekeyle damgalama şeklinde kendini gösteren şaşırtıcı bir hakaret etme arzusu da bulunuyordu, oysa kendisi ziyadesiyle alay konusuydu, deliliğinin göstergesi olan o solgun yüzü ne kadar da çirkindi, kırışık alnının altındaki gözleri ne kadar da korkutucuydu, o kel kafası, üzerine serpilmiş birkaç zayıf saç teliyle ne kadar da biçimsizdi! Ayrıca boynu sert tüylerle kaplıydı, ince bacakları ve kocaman ayakları vardı. Anne babasına, büyükannesi ve büyükbabasına, her sınıftan insana hakaret ederek yaptığı her işi tek tek saymak istesem bu zahmetli bir iş olurdu, bu yüzden sadece onun sonunu getiren hakaretlerden bahsedeceğim. [2] Gaius'un yakın arkadaşları arasında başkalarının hakaretlerine yapmacıksız zihninden ötürü güçlükle katlanabilen, gururlu bir adam olan Asiaticus Valerius da vardı. Gaius, halk buluşması olan bir ziyafette, bu adamla, herkesin duyacağı bir ses tonuy-

26 Plutarchus'a göre (Cicero 9 ve 26) Vatinius'un boynunda yağ bezeleri, ayaklarında da bir hastalık vardır. Karş. Quintilianus 6.3.75.

27 İmparator Caligula.

la, karısının yatakta nasıl olduğunu anlatarak alay etti. Ey iyi tanrılar, bir kocanın bunu duyması ve bir imparatorun bunu bilmesi nasıl bir şey böyle! Nasıl bir hayâsızlık ki, *consul* demiyorum, arkadaş demiyorum, bir imparator olarak, bir kocaya kendi zinasını ve tatminsizliğini anlatabiliyor! [3] Yine bir asker *tribunus*'u olan Chaerea'nın konuşması da yiğitliğine hiç uymuyordu, ince bir ses tonu vardı, bilmesen yaptıklarından şüphelenirdin. Silahlarını kuşanmış Chaerea ne zaman parolayı sorsa, Gaius onun sesinin yumuşaklığıyla dalga geçmek için bazen "Venus", bazen "Priapus" diyordu, oysa kendisi parlak giyiniyor, ayağına sandal geçiriyor ve altın takıyordu. Chaerea bu yüzden bir daha ona parola sormamak için kılıcını kullanmak zorunda kaldı. O komplocular arasında elini ilk kaldıran kişiydi, tek vuruşla imparatorun kafasını kesmişti. Sonra Gaius'un üzerine, topluma ve tek tek kişilere yaptığı haksızlıkların intikamını almak isteyen kılıçlar yağmış, Chaerea da kimseye görünmeyen komplocuların ilki olmuştu. [4] Yine en çok hakaret etmek isteyenler aynı zamanda hakarete en zor katlanan insanlar olduğundan, Gaius da her şeyi kendisine yapılmış bir hakaret olarak görürdü. Kendisini "Gaius" diyerek selamladı diye, Herennius Macer'e kızmıştı, buna mukabil kendisine "Caligula" dediği için, bir yüzbaşıyı da cezalandırmıştı. Zira o ordugâhta doğmuştu, kendisine lejyonların evlatlığı deniyordu, askerlerin bildiği başka bir adı yoktu, buna karşılık, artık "Caligula" adını "Yunan çizmesi giymiş" anlamıyla alıp kendisinin hor görüldüğünü ve lekelendiğini düşünüyordu.[28] O halde bizim tesellimiz şu olacak: Yumuşak başlılığımız intikam almayı söz konusu bile etmese de, bir gün birisi, haksızlık yapan, münasebetsiz, haddini bilmez kişiyi cezalandıracaktır, zira böyle bir kişinin kusurları tek bir insanla ve tek bir hakaretle asla tükenmez.

28 *Caligula* kelimesi askerlerin giydiği kısa çizmenin adından (caliga) gelir.

Şimdi de sabrını övdüğümüz insan örneklerine bakalım: Örneğin Socrates halka açık komedi oyunlarında[29] canlandırılmış ve kendisinin bulunduğu nükteli sahneleri iyi karşılamış, karısı Xanthippe'nin, kendisinin üzerine kirli su döktüğü sahneye bilhassa kahkahalarla gülmüştür. Annesi bir yabancı, Thracialı olduğu için kendisiyle alay edildiğinde, Antisthenes[30] tanrıların annesinin de Idalı olduğunu söyleyerek cevap vermiştir.[31]

[XIX 1] Kavgaya ve itiş kakışa hiç girmemek gerekir. Bu tür şeylerden uzak durmalıyız, düşüncesiz insanların neden olduğu (düşüncesiz insanlar olmadığında gerçekleşmesi mümkün olmayan) böyle olaylar es geçilmeli ve avamın verdiği onurlar da yaptığı haksızlıklar da aynıymış gibi değerlendirilmeli, ne birine sevinmeli ne diğerine üzülmeli. [2] Aksi halde ya hakaret edilme korkusundan ya da bıkkınlıktan ötürü birçok gerekli şeyi es geçeriz, nitekim ruhumuza uygun olmayan bir şeyi duyabileceğimize dönük o kadınsı kaygı bizi sıkacağından, bazen hayrımıza olmasına rağmen, kişisel ve toplumsal görevlerden kaçınmış oluruz. Bazen güçlülere öfkelenerek bu duygumuzu ölçüsüz bir özgürlükle gösteririz. Özgürlük hiç katlanmamak değildir, bunda yanılıyoruz. Özgürlük ruhun haksızlıkların önüne geçmesi ve kendisini, başına gelen mutluluk verici şeylerin tek kaynağı yapması, diğer herkesin gülmelerinden ve sözlerinden korkarak, huzursuz bir yaşam sürmemek için dışsal unsurları kendisinden uzak tutmasıdır. Biri hakaret edebiliyorsa, hakaret edemeyen kimdir? [3] Bilge ve bilgeliği amaçlayan biri hakaret dışında bir çareye başvurur. Zira gelişmemiş olup kendilerini, hala halkın yargısına göre şekillendiren-

29 Özellikle de Aristophanes'in *Bulutlar*'ında.

30 Antisthenes Sokrates'in öğrencisi olup Kinik felsefeyi kurmuştur.

31 Tanrıların annesi Rhea ya da Cybele, Ida Dağı üzerinden Girit ya da Troya'yla ilişkilendirilir, bu yüzden Atinalılar için yabancıdır.

ler, haksızlıklar ve hakaretler arasında dönüp durmaları gerektiğini aklında tutmalı. Beklenti içinde olanlara her şey hafif gelecektir. Soyundan, şöhretinden ve mirasından daha saygın olan bir insan, en ön safta en uzunların durduğunu hatırlayarak kendisini daha cesurca taşımalıdır. Hakaretlere, kötü sözlere, rezilliğe ve diğer ahlâksız şeylere, tıpkı düşmanın çığlığına, yara açmasa bile miğferinde çınlayan uzun mızraklara ve taşlara katlandığı gibi katlansın; haksızlıklara da yaraya dayanır gibi, kimisi silahlarını, kimisi göğsünü delip geçse de, çökmeden, hatta yerinden bile kıpırdamadan dayansın. Baskı altında tutulsan ve amansız bir güçle zorlansan bile, geri çekilmen utanç vericidir, doğanın seni yerleştirdiği yeri koru. Bunun kimin yeri olduğunu mu soruyorsun? [4] Yiğidin yeri. Bilgeye ise onunkinin tersi olan, başka bir yardım gerek; zira siz savaşırken, o zafer kazandı bile. İyiliğinize karşı koymayın, gerçeğe ulaşana dek, yüreğinizdeki ümidi besleyin ve gönüllü olarak daha iyi hedeflerin peşinde koşun, düşüncenizle ve duanızla kendinize yardımcı olun. Öyle ki insanlığın ortak refahına çalışan, karşısında Talih'in çaresiz kaldığı bir insan, yenilmez bir şey olsun.

İNZİVA ÜZERİNE

İnziva Üzerine

Serenus'a,

[1] <...>[1] aralarındaki büyük bir uzlaşıyla bize kusurları öğütlüyorlar. Esenliğimiz için başka bir işe girişmesek bile, kendimize çekilmemiz[2] yararımıza olacak. Her birimiz daha iyi insanlar olacağız. Kendileri sayesinde yaşamımızı yönlendireceğimiz en iyi kişilerin[3] yanına çekilmek ve başka bir örneği seçmek inzivaya çekilmeden nasıl mümkün olabilir? Sadece inzivadayken kimsenin karışmadığı ve henüz yeterince sağlam olmayan düşüncemizi kalabalık yardımıyla saptırmadığı bir zamanda, daha önce aldığımız kararı uygulayabiliriz, yine sadece o zaman, oldukça farklı yönlere çekerek böldüğümüz yaşamımızın tek ve düz bir doğrultuda gelişmesi mümkündür.[4] [2] Diğer kötülükler içinde en kötüsü kusurlarımızı değiştirmektir,

1 Bkz. "Giriş", 2.2. *İnziva Üzerine.*

2 Burada bireyin kendine çekilmesi (per se ipsum secedere) *otium*'a, yani *inzivaya çekilmesi* anlamındadır. *Otium* için bkz. "Giriş" 2.2. *İnziva Üzerine.* Ayrıca *secedere* fiilinin *otium*'la birlikte kullanıldığı bir örnek için bkz. Seneca, *De Brevitate Vitae,* 3.5: "in otium secedam"

3 Örneğin filozof ve etik rol modellerin yanına çekilmek. (Bkz. Williams, *De Otio-De Brevitate Vitae*, 64.) Birey inzivadayken en iyi kişilerle birlikte olup kendisini ahlâki açıdan geliştirebilir.

4 Stoacı bağlamda karakterin sarsılmadan, tutarlı bir şekilde gelişim göstermesi önemlidir, kusursuz mutluluğun bir gereğidir. Bkz. SVF 1.46.15-19; 126,20-27; 3.4.4-7; 6.10-11; 18.14-16; 66.23. Bkz. Williams, *De Otio-De Brevitate Vitae*, s. 65-66.

zira böylece en azından bildiğimiz bir kötülüğü sürdürme şansımızı da yitiririz. Bir şeyin ardından başka bir şey hoşumuza gider: Yargılarımızın sadece yanlış değil, değişken olması da bize zarar verir. Savrulur, birbiri ardına farklı şeylere tutunuruz. Daha önce istediğimiz şeyleri bırakır, bıraktığımız şeyleri yeniden ararız. Arzumuz pişmanlığımızla sürekli yer değiştirir.[5] [3] Zira tümüyle başkalarının yargılarına bağlı kalırız, gerçekten övülmeye ve istenmeye layık olan bir şey değil de isteyeni ve öveni çok olan şey bize en iyi şeymiş gibi görünür. Yolu, kendisine değil, geri dönenlere ait olmayan ayak izlerinin çokluğuna bakarak iyi ya da kötü sayarız.[6]

[4] Bana diyeceksin ki, "Ne diyorsun Seneca, safını mı terk ediyorsun?[7] Sizin Stoacılar açıkça şöyle diyor: 'Yaşamımızın son anına[8] dek eylem halinde olacağız, ortak yarar için çalışmaktan, tek tek kişilere yardım etmekten ve düşmanlarımıza bile el uzatmaktan vazgeçmeyeceğiz. Biz, hiçbir yaşı görevden muaf tutmayan ve o seçkin şahsın *miğferle sıkıştırıyoruz ak saçımızı* dediği kişileriz.[9] Biz, ölmeden önceki hiçbir işi inzivaya özgü olmayan, hatta mümkünse, ölümü bile inzivaya özgü olmayan kişileriz.

---

5 Seneca'ya göre erdemi niteleyen en yüce iyi ölümsüzdür, ne doygunluğa ulaşır ne de pişmanlığa yer bırakır. Bkz. *De Vita Beata*, 7.4.

6 Williams'a göre (*De Otio-De Brevitate Vitae*, 67-68) Seneca burada Aesopus'un hasta aslan ve tilki hikâyesine göndermede bulunmaktadır. Karş. *De Vita Beata*, 1.3-5; *Epistulae Morales* 7.1-7; 94.68-71; 103.1-2; Horatius, *Epistulae*, 1.1. s. 70-76.

7 Muhatabı, Seneca'ya yukarıda sergilediği yaklaşımla ortodoks Stoacılıktan ayrıldığını söylüyor. Ayrıca burada "safını mı terk ediyorsun" şeklinde Türkçeleştirdiğimiz "deseris partes?" sorusu askerî ve politik terminolojiye göndermedir.

8 "Ad ultimum uitae finem" ifadesini "yaşamımızın son anına dek" olarak çevirdik, ancak Williams'ın da bildirdiği gibi (*De Otio-De Brevitate Vitae*, s. 68) Seneca burada "yaşamımızın son dönemi" anlamında "yaşlılık" dönemini kastediyor olabilir.

9 *Seçkin şahıs* (uir disertissimus) ile kastedilen Vergilius'tur, tırnak içindeki alıntı ise onun *Aeneis* destanından (9.612) alınmıştır.

Niçin bize Zenon'un karargâhında Epicurus'un düsturlarını anlatıyorsun?[10] Bulunduğun saf seni memnun etmiyorsa, niçin ona ihanet etmektense kibarca ve kendine güvenerek karşı tarafa geçmiyorsun?" [5] Şimdilik sana şu yanıtı vereceğim: Rehberlerime yeterince benzememden daha fazlasını mı istiyorsun? O halde onların bana gösterdikleri değil, rehberlik ederek götürdükleri yere gideceğim.[11]

[II 1] Şimdi sana Stoacıların düsturlarından uzaklaşmadığımı kanıtlayacağım, zira onlar da kendi düsturlarından uzaklaşmadılar. Ayrıca onların düsturlarını değil, sadece örneklerini izleseydim bile kolaylıkla mazur görülürdüm. Anlatacağım konuyu iki bölüme ayırıyorum: Birincisi, bir kişi ömrünün ilk döneminden itibaren kendisini sadece hakikati temaşa etmeye,[12] bir yaşam anlayışı aramaya ve hatta mahrem bir şekilde o anlayışa göre yaşamaya adayabilir. [2] İkincisi, bir kişi devlet hizmetinden emekliye ayrıldıktan sonra, ömrünün son evresinde, aynısını hakça, en iyi şekilde yapabilir ve yükümlülüklerini yıllara böldükten sonra, kutsal görevlerini yerine getirmeyi öğrenen ve öğrendikten sonra da öğreten Vesta rahibeleri gibi, eylemini başkalarına da aktarabilir.[13]

---

10 Seneca burada askerî terminolojiden yararlanıyor, *principium*'un ilk anlamı "başlangıç, ilk ilkeler, temel unsurlar", sonraki anlamı (çoğul olarak kullanıldığında) burada olduğu gibi "karargâh"tır. Seneca bir mektubunda da, burada olduğu gibi muhatabına inzivaya çekilmeyi önermekle Stoacılıktan Epicurus'un ilkelerine kaydığını söylettirir (*Epistulae Morales*, 68.10). Bu bağlamda Stoacılık daha çok toplumun ve insanların tamamının iyiliğini, Epicurusçuluk ise daha çok haz düşüncesine bağlı olarak bireysel rahatlığı ve iyiliği hedefler.

11 Seneca'nın Stoacı rehberleri olan Zenon ve Chrysippus kamu hizmetini ve politikayla ilgilenmeyi önermekle birlikte, şahsen görev üstlenmemiştir.

12 Temaşa (contemplatio) için bkz. "Giriş", 2.2. *İnziva Üzerine*.

13 Kimilerine göre Seneca bu ikinci hususu kendi yaşamını da göz önünde tutarak dile getirmektedir. Bkz. Williams, *De Otio-De Brevitate Vitae*, s. 72-73. Ayrıca Vesta rahibelerinin otuz yıllık hizmet süreçleri üç aşamaya ayrılıyordu: İlk aşama öğrenme, ikinci aşama ritüellerin uygulanması, son aşama ise ritüellerin başkalarına öğretilmesidir.

[II 1] Zenon'un ve Chrysippus'un sözüne karşı bir tavır takınmamayı bir ilke olarak benimsediğim için değil, aksine bu konu, beni onların düşüncesini kabul etmeye zorladığı için, Stoacıların da böyle düşündüğünü göstereceğim, birinin her daim sadece bir kişinin düşüncesini izlemesi, *Senatus*'ta değil, partide olur. Keşke artık insanlar her şeyi kavrayabilse, hakikat de açık ve kabul edilmiş olsa! Keşke öğretilerimizden hiçbirini değiştirmeseydik: Şimdi hakikati, onu öğretenlerle[14] birlikte arıyoruz.

[2] İki ekol[15] bu konuyla ilgili olarak iki önemli noktada ayrışıyor, buna karşılık ikisi de farklı yollardan da olsa insanı inzivaya götürüyor. Epicurus diyor ki, "Aksi bir durum olmadıkça, bilge devlet işiyle ilgilenmeyecek." [3] Zenon diyor ki, "Bir şey kendisine engel olmadıkça, bilge devlet işiyle ilgilenecek."[16] İlki ilkesi gereği, diğeri ise bir nedenden hareketle inzivayı savunuyor. Bu nedenin bağlamı geniştir: Devlet, kendisine yardım edilemeyecek kadar bozulmuşsa ve kötü kişiler tarafından zapt edilmişse, bilge onun için boş yere çaba sarf etmeyecektir, otoritesinin ve gücünün bir etkisi olmayacaksa, yararlı olmak adına devlet işine karışmayacaktır.[17] Sağlığı el vermezse, devlet ona teslim edilmeyecektir. Nasıl sağlam olmayan bir gemi denize indirilemezse, nasıl sakat biri askere yazılmazsa, aynı şekilde bilge de kendisine uygun olmadığını

14 Stoacı rehberlerle, adı geçen filozoflarla.

15 Stoacı ve Epicurusçu ekoller.

16 Benzer ifadeler için bkz. Cicero, *De Re Publica*, 1.10-11; Plutarchus, *Adversus Colotem*, 1125C; *Diogenes Laertius*, 7.121 (SVF 3.175.3-4). Williams'ın bildirdiğine göre (*De Otio-De Brevitate Vitae*, s. 76), burada Zenon'a atfedilen söz Chrysippus'a aittir, ancak Seneca iki ekolün kurucularını kıyaslamak adına Zenon'un adını vermiştir.

17 Seneca burada yine kendisinin politik yaşamdan ayrılmasını hatırlatıyor olabilir. Ayrıca devletin bozulması söylemi Platon, *Devlet*, 496c-e'deki anlatıma benziyor. Latin edebiyatından benzer anlatımlar için bkz. Sallustius, *Catilinae Coniuratio*, 3.3-4.2; Bellum Lugurthinum 3.1; Cicero, *De Re Publica* 1.9.1-2; *De Officiis*, 1.69. Bu hatırlatma için bkz. Williams, *De Otio-De Brevitate Vitae*, 76.

bildiği bir yola girmeyecektir. [4] O halde talihi hep yaver gitmiş birisi fırtınalarla karşılaşmadan önce güvende kalabilir ve kendisini sadece güzel sanatlara adayabilir ve en rahat kişiler[18] tarafından bile uygulanabilen erdemleri gözeten biri olarak saf bir inzivayı sürdürebilir. [5] Kuşkusuz bir insandan insanlara, imkânı çoksa birçok kişiye, azsa az kişiye, daha azsa yakınlarına, daha da azsa kendine yararlı olması beklenir. Zira insan başkaları için yararlı bir iş yapıyorsa, ortaklaşa bir iş yapıyor demektir. Nasıl kendini küçük düşüren biri sadece kendisine değil, daha iyi biri olduğunda yararlı olabileceği herkese zarar verirse, aynı şekilde kim kendisine iyi davranırsa, kendisini başkalarına yararlı olmaya hazırladığı için başkalarına da yararlı olur.

[IV 1] İki devlet olduğunu aklımızda tutalım: Biri büyüktür ve gerçekten umuma ait olup tanrıları ve insanları kapsar, şu ya da bu köşede görmediğimiz, aksine, sınırlarını Güneş'le ölçtüğümüz devletimizdir. Diğeri ise doğum gerçekliğimizin bizi bağlı kıldığı devlettir. Bu Atinalıları, Kartacalıları ya da tüm insanları değil, sadece bir kesimi içeren başka bir kentin devleti olacaktır. Bazı kişiler aynı anda her iki devlete de ilgi gösterir, hem büyüğüne hem küçüğüne, bazıları sadece küçüğüne, bazıları da sadece büyüğüne. [2] Bu büyük devlete, inzivadayken hizmet edebiliriz, hatta eminim ki inzivadayken daha iyi hizmet edebiliriz; bu sayede erdemin ne olduğunu, tek mi yoksa çok sayıda mı olduğunu, doğanın mı yoksa ilmin mi insanları iyi kıldığını,[19] denizlerin ve karaların, dahası denizde ve karada bulunan canlıların bir bütün olup olmadığını, tanrının bu türden çok sayıda nesneyi serpiştirip serpiştirmediğini, kendisinden her şeyin doğduğu tüm cevherin

18 Burada kamu yaşamından tümüyle uzak olan kişiler kastedilmektedir.

19 Bu tartışmayla ilgili olarak bkz. Platon, *Meno*, 70a; SVF 3.52.17-20; *Epistulae Morales*, 49.11; 88.32; 90.44; 108.8; 123.16; *De Ira*, 2.10.6.

daimî ve yekpare mi, yoksa parça parça olmakla birlikte katı maddelerle karışık bir boşluk mu olduğunu, tanrının nerede bulunduğunu, eserini izleyip izlemediğini ya da yönlendirip yönlendirmediğini, onu dışarıdan çevreleyip çevrelemediğini ya da tümüyle onun içinde mi olduğunu, evrenin ölümsüz mü yoksa geçici ve belli bir süre için doğmuş olan şeyler arasında mı sayılması gerektiğini öğrenebiliriz. Birinin bütün bunları düşünmesinin tanrıya yararı nedir? Elbette, onun bu büyük eserinin tanıksız kalmaması.

[V 1] En yüce iyinin doğaya uygun yaşamak olduğunu söyler dururuz.[20] Doğa bizi iki şey için doğurdu: Nesneleri temaşa etmemiz ve eylem için. Şimdi daha önce söylediğimizi kanıtlayalım, ama nasıl? Her bir kimse, bilmediği şeylere dönük ne güçlü bir bilme arzusu duyduğunu ve bu arzunun tüm masallar tarafından nasıl teşvik edildiğini düşünse, yukarıdaki iddiamız kanıtlanmış olmayacak mı? [2] Bazıları denize açılır ve en uzak diyarlara yaptıkları bu yolculukta sadece uzaktaki gizli bir şeyi keşfetme ödülü için birçok sıkıntıya katlanır. İnsanları gösterilere çeken, kapalı şeyleri açmaya, saklı unsurları araştırmaya, eski unsurları anımsamaya ve yabancı kavimlerin âdetlerini dinlemeye iten şey budur. [3] Doğa bize meraklı bir zihin yapısı verdi, kendi sanatının ve güzelliğinin farkında olan doğa, bizleri nesnelerin o büyük gösterisinin izleyicileri olarak doğurdu. Böylesine büyük, böylesine görkemli, böylesine incelikli işlenmiş, sadece bir türde güzel olmayan eserini, kendi yalnızlığı içinde sergileseydi, emeğinin ürünü boşa giderdi. [4] Bizden sadece kendisine bakmamızı değil, aynı zamanda kendisini gözlemlememizi istediğini anlamak için, bize ayırdığı yere bak. Bizi kendi yaratımının bir parçası olarak tam merkeze koydu ve her şeyi çevremize yerleştirdi; insanı sadece ayağa kal-

20 Bu cümlenin öznesi Stoacılardır.

dırmadı, aynı zamanda temaşaya uygun olması için, doğdukları yerden battıkları yere kadar kayan yıldızları takip edebilecekleri ve yüzünü bütün gökyüzüne çevirebileceği bir kafa koydu vücudunun tepesine ve bir de hareket edebilen bir boyun yerleştirdi. Sonra gündüz altı, akşam altı takımyıldızı yönlendirerek hiçbir şeyini karanlıkta bırakmadı, insanların gözleri önüne serdiği bu harikalar aracılığıyla, insanın diğer şeylere karşı da merakını uyandırmayı umdu. [5] Onların ne hepsini ne de gerçekte oldukları kadar büyük hallerini gördük, ancak bakış açımız keşfetmenin yolunu kendisi açar ve gerçeğin temellerini atar, böylece araştırmamız apaçık unsurlardan bilinmeyen unsurlara geçer ve mevcut dünyadan daha eski bir şey bulur: Nereden geldi şu yıldızlar, tek tek elementler parçalara ayrılmadan önce evren hangi durumdaydı, hangi ilke yutulmuş ve karışmış elementleri birbirinden ayırdı, nesnelerin yerini kim belirledi, kendi doğalarından ötürü müdür ağır cisimler batarken hafif cisimlerin yüzeye çıkması, maddenin kendi enerjisi ve ağırlığı dışındaki daha büyük bir kudret mi her birine kurallar koydu, insanın tanrısal ruhun bir parçası olduğunu kanıtlamaya çalışan teori doğru mu, yıldız kıvılcımları yeryüzüne düşerek yabancısı olduğu bu yerde mi kaldı? [6] Düşüncemiz göğün duvarlarını yıkıp geçer, kendisine gösterileni bilmekle yetinmez: "Dünyanın ötesinde uzanan şeyi araştırıyorum," der, "o sonsuz bir boşluk mu, yoksa kendi sınırları içine mi kapanmış? Dünyanın dışındaki şeylerin görünüşü nasıl, biçimsiz ve karışık olup bulundukları o büyük yerin her yanına nüfuz mu ediyorlar, yoksa belli bir düzene göre mi biçimlenmişler? Bu dünyaya bağlılar mı, yoksa ondan çok uzakta mı bulunuyorlar ve bu dünya boşlukta mı döndürülüyor? Kendileri sayesinde her şeyin doğduğu ve doğacağı atomlar var mı, yoksa onların daimî olan ve tümüyle değişebilen bir cevheri mi var? Elementler

birbirlerine zıt bir şekilde mi var, yoksa birbirleriyle çatışmayıp birlikte ama ayrı ayrı mı hareket ediyorlar?" [7] Düşün ki, bunları araştırmak için doğan insan, tamamına talip olsa, kendisine ne az zaman tahsis edilmiştir. Varsın kimsenin zamanını rahatlığından ötürü çalmasına ya da umursamazlığından ötürü kendi kendine onu yitirmesine izin vermesin, varsın saatlerini aşırı cimrice korusun ve o insani ömrünün son anına dek ilerlesin, varsın Talih, doğanın onun için belirlediği yaşamın hiçbir bölümünü şiddetle sarsmamış olsun, yine de insan ölümsüz unsurların bilgisine erişmek için fazlasıyla ölümlüdür. [8] O halde kendimi tümüyle doğaya adadıysam, onun hayranı ve tapıcısıysam, ona uygun yaşarım. Nitekim doğa benden iki şeyi yapmamı istedi: Birincisi eylem halinde olmak, ikincisi temaşaya vakit ayırmaktır. İkisini de yapıyorum, zira temaşa eylemden yoksun değildir.

[VI 1] "Ancak" diyorsun, "sonu olmayan, devamlı temaşaya başka bir beklenti içinde olmadan, sadece haz için yaklaşıp yaklaşmadığın da önemlidir, zira temaşa tatlı bir şey ve onun kendine has bir cazibesi var." Bu sözüne şöyle karşılık veriyorum: Kamu yaşamını hangi amaçla sürdürdüğün de aynı ölçüde önemlidir, sürekli meşgul olup insan işlerinden tanrısal işlere geçebileceğin bir zamanı bulamamış olabilirsin. [2] Nasıl herhangi bir erdem sevgisi ve karakter gelişimi olmadan sadece bir eser ortaya koymak övgüye değer değilse (zira bunlar bir arada olmalı ve birbirine bağlanmalıdır), aynı şekilde inzivadayken bırakılmış olan ve öğrendiğini asla göstermeyen, eylemsiz erdem de kusurlu ve zayıf bir iyilik anlamına gelir. [3] Erdemdeki gelişimin yapılan işle sınanması gerektiğini, sadece ne yapılması gerektiği üzerine düşünmeyip aynı zamanda işe bizzat el atarak düşünülenlerin uygulamaya dökülmesi gerektiğini kim reddeder? Gecikmenin nedeni bilgenin kendisi değilse, yani eylem sahibi varken eylem

fırsatı yoksa, onun kendisiyle baş başa kalmasına izin vermeyecek misin? [4] Bilge hangi amaçla kamu hizmetinden uzakta bir yaşama geçer? Bilge inzivadayken bile gelecek kuşaklar için faydalı olan işler yapacağını bilir. Elbette, bizler Zenon ile Chrysippus'un orduları yönetmekten, büyük onurlar kazanmaktan ve yasalar koymaktan daha büyük işler yaptığını söyleyen kişileriz. Onlar bir site için değil, bütün insan soyu için yasalar koydular. O halde böyle bir inziva, böylece gelecek çağları düzene sokup bir avuç insana değil, tüm kavimlerdeki insanlara, yaşayan ve yaşayacak olan her bir kimseye seslenmek, niçin iyi insana uygun düşmesin? [5] Özetle, Cleanthes, Chrysippus ve Zenon'un, kendi düsturlarına uygun yaşayıp yaşamadığını soruyorum. Kuşkusuz, yanıt olarak, onların nasıl yaşanması gerektiğini söyledilerse, öyle yaşadıklarını söyleyeceksin. Ancak onlardan hiçbiri devlet yönetmedi. "Devlet işlerini yönetmelerini sağlayacak bir talihleri ve makamları olmadı," diyebilirsin. Ancak, bununla birlikte yine onlar miskin bir yaşam sürmediler. Kendi huzurlu yaşamlarının, insanlara, başkalarının koşuşturmasından ve döktüğü terden nasıl daha yararlı olduğunu keşfettiler. Böylece, kamu hizmetinde bulunmamalarına rağmen yine de birçok iş yapmış göründüler.

[VII 1] Üç yaşam türü vardır ve hangisinin en iyisi olduğu hep sorulur. Birincisi hazza, ikincisi temaşaya, üçüncüsü ise eyleme adanmış yaşamdır. İlkin tartışmayı, karşıt düşünceyi savunanlara karşı duyduğumuz yatışmak bilmeyen nefreti bir kenara koyarak bütün bu yaşam türlerinin başka adlar altında da olsa aynı sonuca varıp varmadığını görelim. Hazzı savunan temaşadan, kendisini temaşaya adayan hazdan, yaşamı eylemlerle şekillenen ise temaşadan yoksun değildir. [2] Diyebilirsin ki, "Bir şeyin kendisinin amaç olmasıyla, başka bir şeyin fazladan katkısı olması arasında büyük bir fark vardır." Kuşkusuz, büyük

bir fark var, ancak yine de biri olmadan diğeri de olmaz. Eylemsiz temaşa edilmez, temaşasız eylem halinde olunmaz, kötü olduğunu düşünmekte uzlaştığımız üçüncü yaşam türü yavan hazzı savunur ama bu haz muhakemeyle sağlamlaştırılır, böylece bu haz öğretisi de eylemde bulunmuş olur. [3] Epicurus bile kendisinin bazen hazdan vazgeçebileceğini, hazzı pişmanlık izlediğinde ya da daha büyük acı yerine daha az bir acı çekmesi mümkün olduğunda en nihayetinde acıyı tercih edebileceğini söylediğine göre, niçin bu yaşam türünde eylem bulunmasın? [4] Bunları söylemenin anlamı ne? Temaşayı herkesin kabul edebileceği görülüyor; bazıları onu hedefler, bizim içinse o demirleme yeridir, liman değil.

[VIII 1] Halihazırda Chrysippus'un ilkesine göre inzivada yaşamaya cevaz verilir.[21] İnzivayı hoşgörüyle karşılamaktan değil, onu bilhassa seçmekten bahsediyorum. Bizimkiler bilgenin herhangi bir devlete hizmet etmeyeceğini söyler. Ancak bilgenin inzivaya nasıl çekildiğinin ne önemi var, hiçbir yerde bir devlet bulamıyorsa, varsın ona uygun bir devlet olmasın ya da varsın o bir devlet için uygun olmasın. Kaldı ki, devleti küçümseyerek sorgulayanların hiçbir zaman devleti olmaz. [2] Sana bilgenin hangi devlete hizmet etmesi gerektiğini soruyorum. Socrates'in mahkûm edildiği, Aristoteles'in mahkûm edilmemek için kaçtığı Atinalıların devletine mi? Orada çekememezlik,[22] erdemleri bastırmıştı değil mi? Bana, bilgenin bu devlete hizmet etmeyeceğini söyleyeceksin. O halde bilge, sürekli başkaldırıların olduğu, özgürlüğün en iyi vatandaşlar için tehlike arz ettiği, adalet ve iyilikseverliğin ziyadesiyle aşağılandığı ve düşmanlara karşı insanlıkdışı bir acımasızlığın sergilendiği, hatta vatandaşlara bile düşman gibi

21 Karş. III.2.

22 *Çekememezlik* (inuidia) Socrates'e göre, onun halk nezdinde uyandırdığı bir durumdur. Bkz. Platon, *Apologia* 28a.

davranıldığı Kartacalıların devletine mi hizmet edecek? [3] Bilge bu devletten de kaçacaktır. Tek tek bütün devletleri gözden geçirmek istesem bile, bilgeye katlanabilecek ve bilgenin katlanabileceği bir devlet bulamam. Ancak hayalimizdeki devlet hiçbir yerde bulunmuyorsa, hepimiz için zorunlu inziva başlıyor demektir, zira hiçbir yerde inzivaya tercih edebileceğimiz bir şey yoktur. [4] Birisi deniz yolculuğunun en iyisi olduğunu söylüyor ama sonra sürekli gemi kazalarının olduğu ve sıklıkla dümenciyi aksi yöne çeken ani fırtınaların çıktığı denizde yolculuk yapılmaması gerektiğini de ekliyorsa, o kişinin deniz yolculuğunu övse bile benim yelken açmamı engellediğini düşünürüm.

Kaynakça

Bennett, B. S. "The Elder Seneca." *Classical Rhetorics And Rhetoricians: Critical Studies And Sources*. Ed. M. Ballif, M. G. Moran, s. 149-157. CT: Praeger, 2005.

Curchin, L. A. *Roman Spain: Conquest and Assimilation*. Londra: Routledge, 1991.

Seneca. *Kamu İşlerinden Uzakta*. Çev. Güngör Öner. İstanbul: Sevinç Matbaası, 1970.

—. "Kamu İşlerinden Uzak Durma", *Herodotos'tan Hegel'e: 1. Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler*. Ed. Mete Tunçay, Çev. Güngör Öner-Varınlıoğlu, s. 362-368. İstanbul: Sinan Yayınları, 1973.

—.*Ahlâki Mektuplar*. Çev. Türkân Uzel. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

—.*De Otio-De Brevitate Vitae*. Ed. G. D. Williams. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

—.*Medea*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

—.*Phaedra*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

—.*Troialı Kadınlar*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

—.*Moral and Political Essays*. Ed. John M. Cooper and J. F. Procopé. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

—.*Doğa Araştırmaları.* Çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Jaguar Kitap, 2014.
—.*Tanrısal Öngörü.* Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
—.*Hoşgörü Üzerine ve Ruh Dinginliği Üzerine.* Çev. Bedia Demiriş. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.
Smith, R. Scott. "De constantia sapientis." *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist.* Ed. Gregor Damschen, Andreas Heil, 121-127. Leiden: Brill, 2014.
Sussman, Lewis A. *The Elder Seneca.* Leiden: E. J. Brill, 1978.
Williams, G. D. "Introduction to *On Leisure*", *Hardship &Happiness,* Seneca. Çev. E. Fantham, Harry M. Hine, J. Ker, G. D. Williams. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 2014.

Seneca (MÖ 4'e doğru-MS 65): Devlet adamı ve filozofluğunun yanı sıra Roma tarihinin en önemli söylev ustalarından ve tragedya yazarlarından biridir. Babasının bir siyaset adamı ve hatip olarak yetiştirmek istediği Seneca, bir süre devlet işleriyle uğraştı ve sonunda kendisini en sevdiği işe, yani felsefeye adadı. Stoacı öğretileri içeren çok sayıda düşünce metni, mektup ve tragedya yazdı. Bilgeliğin Sarsılmazlığı Üzerine*'de, bilge kabul ettiği Cato'nun yaşadıklarından yol çıkarak, bilgenin haksızlığa ya da hakarete uğramasının imkânsızlığını işler.* De Vita Beata *isimli eserinin devamı olduğu düşünülen* İnziva Üzerine*'de ise Stoacı örneklerle bilgenin kendi içine çekilme ve temaşa etme mecburiyetini ortaya koyar.* Bilgeliğin Sarsılmazlığı Üzerine *Türkçede ilk kez okurla buluşuyor.*

C. Cengiz Çevik (1983): İstanbul Üniversitesi, Latin Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans ve yüksek lisans eğitimimi tamamladı. Aynı bölümde doktora eğitimini sürdürüyor. Yeditepe Üniversitesi'nde Latince okutmanlığı da yapan Çevik, Eskiçağ ve Rönesans dönemi Latincesi, kültürü ve felsefe-bilim geleneği üzerine çeviri ve telif çalışmalarına devam etmektedir.

9 786052 951705

KDV dahil fiyatı
10 TL